

37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia
Had- és Rendészettudományi Szekció Budapest, 2025. április 22–24.
Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar

Pályamunka címe
(félkövér, Times New Roman, 16 pt., középre igazítva)

Jelige: *jelige*
(max. 20 karakter)

Pályamunka lezárásának időpontja: 2024. november

2025.

A dolgozat szerzőjeként kijelentem, hogy jelen dolgozat készítése során mesterséges intelligenciát nem használtam.

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	4
1. Alapvetés	4
2. Hipotézis és módszertan	5
II. A háború és a jog kapcsolatának filozófiai alapjai.....	6
1. A háború fogalma.....	6
1.1. A háború mint állapot	6
1.2. A háború mint eszköz	7
2. A jog és a háború	9
3. Harc a természeti állapotban.....	11
4. A háború jogintézménye	12
III. A háború jogának kialakulása az ellenséghez való viszony tükrében	13
1. A primitív társadalmak háborúi	13
1.1. Háborús szokások	13
1.2. Status naturalis és status humilis.....	16
2. Az antikvitás felfogása a háborúról	17
2.1. A római bellum iustum	18
2.2. Ius ad bellum az antik görög felfogásban	19
2.3. A háború lefolyásának görög szabályai	20
2.4. Következtetések a görögök hadijoga kapcsán	21
2.2. Az antik népiptások jogi környezete.....	23
3. Az ókori Közel-Kelet hadviselési normái.....	27
3.1. A háborúhoz való jog.....	27
3.2. A genocídium jogi környezete	29
3.3. A háború viselésének normái.....	36
3.4. A hadifogság intézményének gyökerei	40
IV. A háború jogának kialakulása a háború megszervezése szerint	42
1. Az intézményesült zsidó és hettita háborúk.....	43
2. A hadseregek jogi meghatározása	45
2.1. A mezopotámiai háborúk megszervezése	45
2.2. Az egyiptomi hadsereg kialakulása.....	46
V. Összegzés.....	48
VI. Felhasznált irodalom	52

Szakirodalom	52
Jogforrások	57

„Csak két hatalom létezik a világon: a kard és a szellem. Szellem alatt a polgári és vallási intézményeket értem. Hosszú távon a szellem mindig legyőzi a kardot.”¹

- Bonaparte Napóleon -

I. Bevezetés

1. Alapvetés

Az történelem jelenségei nem ítéltetők meg objektív módon kizárólag a saját korunk szemszögéből. A rabszolgatartás a XXI. század fejlett országaiban az emberi méltóság mint abszolút jog súlyos megsértését jelenti, ennek megfelelően a nemzetközi jog számos forrása – így Az Európai Unió Alapjogi Chartája² és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata³ – kifejezetten tiltja. Az átfogó megítéléshez azonban meg kell vizsgálnunk a jelenség kialakulásának körülményeit is. Amikor a kora-ókori államok idővel a meghódított népeket a korábbiaktól eltérően nem lemészárolták, hanem elhurcolták és ezzel megteremtették a rabszolgaság jogintézményét, hatalmas jelentőségű reformot hajtottak végre.⁴ A történelmi és morális kontextustól függően beszélhetünk tehát az emberi jogok lábbal tiprásáról, illetve humanitárius jelentőségű újjátásról.

José Ortega y Gasset A tömegek lázadása c. művében ezzel párhuzamosan hasonlóan vélekedik a háború intézményéről is. A háború szörnyű és elkerülendő, azonban ezen túl – írja Ortega – „bizonyos konfliktusok megoldására tett hatalmas emberi erőfeszítés”, amely „létrejöttékor felbecsülhetetlen haladást jelentett”.⁵ Ortega állítása három dolgot feltételez: Először, a konfliktushelyzetek az emberi létezés szerves részét képezik, így a természeti állapot organikus velejárói, másodsor a háború ezen konfliktusok kezelésének az eszköze, harmadszor pedig a háborúnak valamikor létre kellett jönnie, és ez az időpont nem egyezik az ember létrejöttével. Ebből egyenesen következik, hogy a háború kialakulása előtt is létezett emberi küzdelem, ez azonban azt jelenti, hogy ennek a harcnak különböznie kellett a háborútól. Azonban amíg a leigázottak rabszolgaságba vetése és megölése között világos a különbség, a háború és az ösközösségi harc differenciálása nem ilyen egyértelmű.

¹ BONAPARTE Napóleon: Az uralkodás művészete. (szerk. Takács M. József) Budapest, Helikon Kiadó, 2015. 155. o.

² Az Európai Unió Alapjogi Chartája 5. cikk (1)

³ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 4. cikk

⁴ José ORTEGA y Gasset: A tömegek lázadása. Budapest, Helikon Kiadó, 2019. 272. o.

⁵ ORTEGA (2019) 271. o.

2. Hipotézis és módszertan

Hipotézisem szerint a fenti elhatárolási probléma jogi megközelítéssel oldható fel. A dolgozatom célja, hogy feltárjam a háború mint jogintézmény kialakulásának morálfilozófiai és jogtörténeti körülményeit, felkutassam és megvizsgáljam azokat az elszórt normákat, amelyek a háború jogának gyökerét képezik, valamint hogy a háború és a természeti állapotot jellemző erőszak elhatárolásával megfogalmazzam a háború mint eszköz körvonalait. Meglátásom szerint a háborúk elméletének megértése elengedhetetlen azok korlátozásához, így az elkerülésükhöz tisztában kell lennünk azok természetével, a háború kialakulási körülményeinek és morális hátterének vizsgálata pedig ezt a célt szolgálja.

A dolgozatom első felében absztrakt, filozófiai alapon közelítem meg a háború jogi természetét, különböztetem meg a létrejöttét megelőző emberi harctól és tárgyalom az ezekkel kapcsolatos problémákat. Ezt követően arra keresem a választ, hogy mik voltak és mikor alakultak ki azok a konkrét szokások és szabályok, amelyek a korai hadviselést meghatározták. Ehhez kiválasztottam egy olyan történelmi korszakot, amely alatt már minden kétséget kizáróan jelen volt a háború joga, ezt követően pedig a kutatás folyamatának megfelelően időben visszafelé haladva, a sorban felbukkanó jogintézmények nyomát követve keresem meg azt a történelmi helyzetet, amelyből a hadijog kisarjadt. A háborús intézményrendszer hatékonyabb felkutatása érdekében dolgozatomban a szakirodalomban bevett *ius in bello* – *ius ad bellum* felosztás helyett a háború szabályait a belső szervezetre és az ellenséges félre vonatkozó normákra osztottam fel.

Kutatásom során az európai jogi kultúra gyökereire koncentráltam, ezért elsősorban az antik, a zsidó, valamint ez utóbbira jelentős hatást gyakorló asszír, egyiptomi, sumer és egyéb közel-keleti jogrendszerek szabályait vizsgáltam. A Távol-Kelet háborús regulái és harcászati felfogása a közel-keleti vagy antik jogtól oly⁶ mértékben eltérnek, hogy azok aránytalanul torzítanak a hadijog gyökereiről való megállapításokat. Hiába vetődik fel igen korán Kínában is a védett személyek megkímélésének gondolata,⁶ a Kr. e. IV. században a kínai hadseregek egymillió fővel a népességszám határait feszegetik. Oswald Spengler szavaival élve a rómaiak és a hellének *„keményen és világosan a hatalmat akarják”*, Kínában viszont *„világmegváltásról ábrándoznak”*⁷, ezen kívül számos ázsiai főiskola ma is katonai

⁶ SZUN CE: A hadviselés törvényei. Budapest, Balassi Kiadó, 1995. 23. o.

⁷ Oswald SPENGLER: A nyugat alkonya II. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2021. 510. o.

küzdelemként határozza meg az üzleti életet.⁸ A túl éles társadalmi és kulturális ellentétek tehát indokolttá tették a távol-keleti hadijog figyelmen kívül hagyását.

A hindu Manu Törvénykönyve hetedik fejezete szokatlanul részletes és progresszív háborús normaanyaggal bír, továbbá több területen, így a tüzes nyilak és mérgezett fegyverek tilalma⁹ kapcsán párhuzamban állítható a hágai joggal is.¹⁰ Azonban mindezek ellenére a Manu keletkezési ideje túlságosan bizonytalan. Akár Kr. u. 200-ra is tehetjük ezt az időpontot, ebben az esetben viszont túl kései jogforrásról beszélünk még akkor is, ha Hamvas Béla szerint a Manu szabályai őskori eredetűek.¹¹ Az ugyancsak potenciálisan kora-ókori rendelkezésekkel bíró Védák keletkezése is nehezen meghatározható, így a szintén számottevő háborús joganyagot tartalmazó Mahábharátát szintén mellőznöm kellett a kutatásom során.

II. A háború és a jog kapcsolatának filozófiai alapjai

1. A háború fogalma

Azért, hogy az Alapvetésben lefektetett elhatárolási problémát feloldjuk és megállapítsuk a különbséget maga a háború és a háború létrejötte előtti harc között, mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy pontosan mit értünk háború alatt.

1.1. A háború mint állapot

Annak ellenére, hogy a háborút a nemzetközi jog sosem definiálta, valamint hogy a jogi meghatározása egyes jogászok szerint egyenesen lehetetlen,¹² számos kísérlet történt a fogalmi kereteinek kialakítására, ezek jelentős része pedig a háborút állapotként fogja fel. Hugo Grotius külön kiemeli, hogy „*a háború az egymás ellen harcolók állapota*”¹³ és nem pedig a hadviselők cselekvése. A Grotius által idézett Marcus Tullius Cicero erőszak alkalmazásával vívott harcként¹⁴ ragadja meg a jelenséget, amely esetben a harc szintén a szituációra vonatkozik, hiszen cselekvés-központúan a fogalomban erőszak alkalmazásával való harcvívás lenne. A hatályos nemzetközi jog szerinti fegyveres összeütközés kifejezés szintén inkább a kialakult

⁸ VARGA Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az Európai Egységesülés Perspektívájában. Budapest, Szent István Társulat, 2009. 47. o.

⁹ Manu Törvénykönyve. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2019. 189. o.

¹⁰ „*A külön egyezményekkel megállapított tilalmakon felül tilos nevezetesen: a) mérget vagy mérgezett fegyvereket használni*” Ld. A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló 1907. évi október hó 28. napján Hágában kelt egyezmény 23. cikk

¹¹ HAMVAS Béla: A száz könyv. Budapest, Medio Kiadó, 2000. 10-11. o.

¹² SZALAI Anikó: A fegyveres összeütközések hatása a nemzetközi szerződésekre. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2013. 28. o.

¹³ HUGO GROTIUS: A háború és a béke jogáról I. kötet. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1999. 29. o.

¹⁴ Uo.

helyzet objektív tényére vonatkozik, ennek megfelelően a genfi jog kifejezetten a hadiállapot terminust használja.¹⁵

Ez a módszer azonban félrevezető lehet a háború jogi természetének és szabályozásának megértése szempontjából. Persze lehetséges a háborúra pusztán hadiállapotként és a felek közti speciális jogviszonyként tekinteni, de éppen a hadijog legkarakteresebb részének, a humanitárius jelentőségű tiltó (leges prohibitiveae) normáknak nem a helyzet, hanem az emberi cselekvés a tárgya. Tehát annak ellenére, hogy Grotius szerint a háború a hadiállapotot jelenti, a szabályozásának természetéből eredően a háború immanens módon sokkal inkább egy emberi cselekvés, mintsem egyszerűen egy fennálló helyzet.

1.2. A háború mint eszköz

Tekintettel arra, hogy a háború kialakulási körülményeit kell vizsgálnunk, dolgozatomban szempontjából a jelenség kezdeti természete volt a mérvadó, amely – a már tárgyalt Ortiga-tézis értelmében – egy konfliktusfeloldó eszköz-jelleget feltételez. Ezzel összefügg a XVIII. század legjelentősebb katonai teoretikusa, Carl von Clausewitz meghatározása, miszerint a háború *„az erőszak ténye, mellyel az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk.”*¹⁶ Clausewitz értelmezése szintén módszerként és eszközként ragadja meg a háborút, amely egy instrumentum a céljaink elérése érdekében egy másik féllel szemben.

Közvetlen a peloponnészoszi háború kitörése előtt Athén a Lakedaimónnal való konfliktusát a korábbi megállapodásuk szerinti rendezéssel szeretne volna feloldani, azonban a spártaiak – Periklész szavaival – *„inkább háborúval, nem pedig tárgyalással óhajtják megoldani a vitás kérdéseket.”*¹⁷ A helyzet jól mutatja a háború eszközjellegét. Adott egy államközi konfliktus, amelyre több instrumentum is megoldást nyújthat, de ezek közül Lakedaimón nem a diplomácia, hanem a fegyveres harc eszközének használatát szorgalmazta.

A Kr. e. I. század végén az arab uralkodó évi 200 talentum adót volt köteles fizetni Nagy Heródesnek, de mivel megbízhatatlan lett és ennek rendszeresen nem tett eleget, Heródes úgy döntött, hogy fegyverrel tör be Arábiába és háborúval kényszeríti ki az őt illető adót.¹⁸

Egyiptomban a XIX. és XX. dinasztia kora alapvető változásokat hozott a monarchia-felfogásban. Innentől tekinthetünk a királyi címre hivatalként, amely szemlélet a korábbi

¹⁵ A hadrakelt fegyveres erők sebesültjei és betegei helyzetének javítására vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kelt Egyezmény, 2. cikk

¹⁶ Carl von CLAUSEWITZ: A háborúról. Budapest, Athenaeum Kiadó, 1917. 13. o.

¹⁷ THUKÜDIDÉSZ: A peloponnészoszi háború. Budapest, Osiris Kiadó, 2023. 97-98. o.

¹⁸ Josephus FLAVIUS: A zsidók története. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983. 272-273. o.

teokratikus felfogáshoz képest jelentős legitimációs problémákat okozott az egyiptomi uralkodóknak.¹⁹ A helyzet hasonlít az előbbi szituációkhoz. Az királynak meg kellett oldania egy uralmát veszélyeztető problémát, ehhez pedig különböző eszközök álltak rendelkezésére. Egyes királyok intenzív templomépítéssel, a legtöbben viszont hadakozással szereztek maguknak legitimációt.²⁰ Az ázsiai katonai hódítások elengedhetetlenné váltak a hatalom megszilárdításához, és ez vezetett a hosszan elnyúló hettita-egyiptomi konfliktushoz, ami pedig ismét egy másik konfliktuskezelő módszerrel, békeszerződéssel zárult.²¹ A ramesszida uralkodók gyakorlatából kiindulva szintén tekinthetünk a háborúra eszközként, nem pedig pusztán állapotként.

A Kr. e. XXV. században Umma mezopotámiai városának jelentős díjat kellett volna fizetnie Lagasnak a határmenti földeken való betakarításért. Miután ez elmaradt, a hatalmas összeg megszerzése érdekében Lagas a háború eszközéhez nyúlt és ezzel elkezdődött a 150 éves Umma-Lagas hadakozás.²²

Az imént felsorolt négy történeti esetben ugyanazt látjuk. A háborút az ember konfliktusfeloldó eszközként használja más lehetséges módszerek helyett. Vagyis a különböző érdekellentéteket fel lehet oldani tényleges fizikai harccal, illetve ezt mellőző alternatív módokon is. „*Kétféle módszerrel lehet harcolni: törvényekkel vagy erőszakkal*”, foglalja össze Niccoló Machiavelli a történelmi jelenséget.²³ Ha a háború jogfilozófiai gyökereit szeretnénk feltárni, hiba lenne tehát pusztán államok közti meghatározott viszonyként, állapotként tekintenünk a jelenségre. Ez maradéktalanul összefügg Immanuel Kant azon állításával, miszerint a háború kisegítőeszköz a népek számára, hogy azok érvényesítsék a jogukat.²⁴ Ez a fajta eszközjellegű, instrumentális háború léte azonban még mindig nem ad magyarázatot arra, hogy mi a különbség közte és a létrejöttét megelőző erőszak között, illetve hogy a létrejöttét egyáltalán megelőzték-e a vele megoldani kívánt konfliktusok.

¹⁹ Andrea M. GNIRS: Ancient Egypt. In Kurt RAAFLAUB – Nathan ROSENSTEIN (szerk.): War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, The Mediterranean, Europe, and Mesoamerica. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1999. 88. o.

²⁰ Uo.

²¹ Joseph G. MANNING: Egypt. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 78. o.

²² Steven J. GARFINKLE: Ancient Near Eastern City-States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 115.

²³ Niccoló MACHIAVELLI: A fejedelem. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1991. 72. o.

²⁴ Immanuel KANT: Az örök béke. Budapest, Európa Kiadó, 1985. 12. o.

2. A jog és a háború

„*Silent enim leges inter arma*”²⁵ – érvel Cicero egy védőbeszédében utalva a jogos védelem körülményére.²⁶ A római államférfi kijelentését könnyen félreérthetjük a kontextus ismerete nélkül, és arra a következtetésre juthatunk, hogy a háború alatt a jog nem mérvadó szempont, mivel az elveszíti a hatékonyságát. Valójában éppen az ellenkezője igaz. A háborút a jogintézményi jellege határozza meg és különbözteti meg az azt megelőző állapottól. Mondhatni, az intézményesülésének feltétele az erőszak egyéb formáitól való elhatárolása, illetve az ezáltal történő meghatározása.²⁷

Azaz a háborút a kialakulása előtti harcoktól nem a létszámok vagy a kiterjedés különböztette meg, hanem a szabályozás. Az eszközjellegének következtében a háborúnak törvényszerűen szervezettnek kellett lennie, pusztán hatékonysági okokból. Flavius Josephus maradéktalanul rámutat erre az első zsidó háborúról szóló leírásában.

„*A zsidókat – akik nem tudtak harcedzett katonák ellen harcolni, gyalogszerrel lovasság ellen, rendetlen csapatokban zárt hadrendek ellen – inkább a düh, mint a higgadt megfontolás vezette, és olyan katonák, akik fegyelmezetten egyetlen intésre végrehajtottak minden parancsot, könnyűszerrel megverték őket.*”²⁸

A szervezett haderő tehát az instrumentális háború elengedhetetlen alapfeltétele, és bár a fenti leírás a Kr.u. I. század közepén keletkezett, ez aligha volt másképp a kialakuló államok hadviselése során. A praktikussági okok mellett azonban elméleti síkon is fontos szerepet kap a szervezettség. Ha a harc nincs szabályokhoz kötve, azt csak abszolút harcnak,²⁹ de legfeljebb irtó háborúnak (*bellum internecinum*) tekinthetjük, azonban Kant kiemeli, hogy ez utóbbit fogalmilag is el kell különíteni magától a szűk értelemben vett, szabályozott háborútól.³⁰ A neolitikumtól a városállamok háborúiig hiába haltak meg hatalmas embertömegek különböző harcokban, ezek a harcok, zavargások (*tumultus*) nem minősíthetők háborúnak, hiszen az erőszakot az államok még nem fejlesztették szervezetté.³¹

A háború szabályok közé szorítása nem történhetett az ember természeti állapotában, hiszen a hadviselési szabályok pusztán az ősközösségek kezdetleges kényszerítő gépezete által, kormányzatok és központosított hatalom híján nem lettek volna kikényszeríthetők. A háború

²⁵ „Harc közben hallgatnak a törvények.” Vö: Marcus Tullius CICERO: *Pro Milone*. Bristol, Bristol Classical Press, 1980. 5. o.)

²⁶ NÓTÁRI Tamás: Cicero és Clodius – a politikai és perbeszédok tükrében. = *Állam- és Jogtudomány* 2017/2, 38. o.

²⁷ Victor ALONSO: *War, Peace and International Law in Ancient Greece*. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): *War and Peace in the Ancient World*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 215. o.

²⁸ FLAVIUS Josephus: *A zsidó háború*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1964. 218-219. o.

²⁹ CLAUSEWITZ (1917) 47. o.

³⁰ KANT (1985) 12. o.

³¹ Paul VIRILIO – Sylvère LOTRINGER: *Tiszta háború*. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, 1993. 7. o.

kialakulásának tehát szorosan össze kellett függenie az államiság létrejöttével. Az államok kialakulásának korai szakaszaiban a főhatalom és területi integritás egyik legfőbb mutatója a katonai erő monopolizálása.³² „A háború tehát nem ember és ember, hanem állam és állam közötti viszony”³³ – írja Rousseau. A kormányzatok mérete és jelentősége egyenesen arányosan változik a termelésre, államszervezésre, védelemre és hadviselésre fordított erőfeszítéseikkel, így a háborúskodás nem csak az államok elengedhetetlen tevékenységévé vált, de azok kialakulásának hajtóerejét is jelentette.³⁴ Ez kifejezetten igaz a Közel-Kelet, és főleg Mezopotámia viszonyaira, amely területek a földrajzi és társadalmi okok következtében relatíve erősen ki voltak téve a különböző népek bevándorlásának.³⁵ Mezopotámia síkságai még szükségesebbé tették az erődítések építését és a haderők megszervezését, a kialakuló szuverén államok számára pedig nélkülözhetetlen volt a területük fegyveres védelme. Ez szolgálhat magyarázatul arra, hogy a platóni államelmélet kifejezetten az örök, nem pedig egyszerűen a katonák rendjét nevezi meg.³⁶

Világos tehát, hogy a hadviselés szabályozásához szükséges az állami működés, az államisághoz pedig – még ha annak nem is elsődleges kialakító oka – szükséges a szervezett haderő. Mindezek alapján a háború szabályokkal történő megszervezése elválaszthatatlan az államiságtól, a háborút megelőző ősközösségi harc pedig az ember természeti állapotától. Mivel a szabályozás nélküli harcot csak szűk értelemben vett háborúnak nevezhetjük, továbbá mivel az eszközjellegű, instrumentális háború csak állami szabályozással valósulhat meg hatékonyan, kijelenthetjük, hogy a háború egy intézmény, tekintettel arra, hogy az intézmények alapja egy elfogadott, tartós szabályrendszer. A status naturalis fegyveres harcát tekinthetjük egy olyan nyers ténynek, amely performatív aktusok keretében meghatározott normák rendelkezése alá került, ezáltal pedig az instrumentalitás és az állami szervezés jogintézményi szintre emelte a háborút.³⁷

A természeti állapot ősközösségi fegyveres konfliktusai és a háború közötti elhatárolást tehát a jog alapján tudjuk elvégezni. A háború egy jogintézmény, ezért a status naturalis harcai

³² Michael MANN: The Sources of Social Power, Vol. I.: A History of Power, from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge, Cambridge University Press, 1986. 22-32. o.

³³ Jean-Jacques ROUSSEAU: A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei. Budapest, PannonKlett, 1997. 17. o.

³⁴ Charles TILLY: War Making and State Making as Organized Crime. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 182. o.

³⁵ GARFINKLE (2013) 115. o.

³⁶ PLATÓN: Az állam. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2014. 142. o.

³⁷ LAMM Vanda – PESCHKA Vilmos (szerk.): Jogi Lexikon. Budapest. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. 1999. 309. o.

nem tekinthetők háborúnak. Ez utóbbiak pusztán a konfliktusokat jelentik, amelyeket az ember a háború intézményével próbál feloldani.

Mindezek után azonban fel kell tennünk a kérdést: Egészen biztos, hogy a természeti állapotra jellemző volt a harc? Csak az ezen kérdésre adott válasz függvényében tudjuk kellően megalapozottnak tekinteni az eddigi megállapításokat. Ugyanis, ha a status naturalis emberei semmilyen konfliktusban nem álltak egymással, és a vagyoni viszonyok kezdetlegessége miatt nem beszélhetünk az ösközösségek harcáról, akkor az azt jelentené, hogy a háború nem egy konfliktusfeloldó jogintézmény, hiszen maga az állam és ezáltal a háború jogintézményének keletkezése előtt nem is voltak megoldandó konfliktusok.

3. Harc a természeti állapotban

A szerződéselméleti gondolkodók közül Jean-Jacques Rousseau kifejezetten azt a határozott álláspontot képviselte, hogy a természeti állapotot a harmónia, nem pedig az agresszió jellemzi. A sérelmek és a háborúk oka – írja Rousseau – a magántulajdon,³⁸ az ember pedig természetétől fogva irtózik a másik ember szenvedésének látványától,³⁹ ezért az ember eredendően nem visel hadat.⁴⁰ Azonban még Rousseau is elismerte, hogy bár az ember status naturalis-át a béke jellemzi, a háborúkat az okozta, hogy a létrejövő államok „*egymás közt megmaradtak a természeti állapotban.*”⁴¹ Annak ellenére tehát, hogy az intézményesült tömeges erőszakot az államok kialakulása okozta, az benne rejlik a természeti állapotban is. Ezen nézetet persze nem tekinthetjük a természeti állapot erőszakossága mellett teljes mellszélességgel kiálló érvelésnek, de a helyzet egyértelművé teszi, hogy még Rousseau-nál is megjelenik az emberi konfliktus szempontja a status naturalis kapcsán.

A harc és az emberi élet összefüggésének gondolata már jóval az olyan szerződéselméleti gondolkodók előtt megjelent, mint a Rousseau-val ellentétes álláspontot képviselő Thomas Hobbes.⁴² „*Tudomásul kell venni, hogy az egyetemes a létben a háború, az igazság nem egyéb, mint viszály*”,⁴³ írja Hérakleitosz a Kr. e. VI. században. A világegyetem organikus áramlását⁴⁴ tanító filozófus szemléletében továbbá „*a háború mindenek atyja és*

³⁸ Jean-Jacques ROUSSEAU: Értkezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In Jean-Jacques ROUSSEAU: Politikafilozófiai írások. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2017. 119-126. o.

³⁹ ROUSSEAU (2017) 109. o.

⁴⁰ ROUSSEAU (2017) 115. o.

⁴¹ ROUSSEAU (2017) 136. o.

⁴² LENDVAI L. Ferenc – NYÍRI J. Kristóf: A filozófia rövid története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981. 105. o.

⁴³ HAMVAS Béla (szerk.): Anthologia Humana – Ötezer év bölcsessége. Szombathely, Életünk Szerkesztősége és a Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, 1990. 103. o.

⁴⁴ SZÖLLŐS Péter (szerk.): A filozófia nagykönyve. Budapest, HVG Könyvek, 2017. 40. o.

mindenek királya”.⁴⁵ A háború és az emberi élet szoros kapcsolatának ókori szemléletére a későbbiekben részletesebben is ki fogunk térni.

Immanuel Kant határozottan kijelenti, hogy nem a béke a status naturalis, hanem „*a természeti állapot inkább a háború állapota*.”⁴⁶ Kant értelmezésében ez nem feltétlenül jelent tényleges harcot, sokkal inkább annak potenciális bekövetkezésének folytonosságát. Emellett a német gondolkodó kifejezi, hogy a háborúnak nincs szüksége indítóokra, mert az az emberi természetbe van oltva.⁴⁷ A nézet széles elfogadottságát jól mutatja Napóleon félreérhetetlen kijelentése: „*A háború természetes állapot*.”⁴⁸

4. A háború jogintézménye

Amennyiben azokkal a filozófusokkal értünk egyet, akik szerint a konfliktusok és a harc az emberi élet szerves részét képezik, akkor az eddigiek alapján kijelenthetjük, hogy az ember a háború jogintézményét ezen konfliktusok megoldására hozta létre, továbbá így az Alapvetésben felvetett elhatárolási kérdésre is választ kapunk. Ha a rousseau-i álláspontot képviseljük, csak a természeti állapot erőszakosságára vonatkozó korábbi állításainkat tagadjuk, hiszen azzal, hogy elismerte a háború államok általi létrehozását, Rousseau egyben alátámasztotta a jelenség állami intézmény-jellegét.

Összegezve tehát, ha állapotként lehetetlen is definiálni, azt kijelenthetjük, hogy a háború egy olyan jogintézmény, amelyet az ember a különböző konfliktusok feloldására hozott létre, mint eszközt. A feltevés, miszerint a konfliktusok az államisággal jöttek létre, a háború és az olyan egyéb instrumentumok, mint a diplomácia konfliktusfeloldó szerepét nem cáfolja.

Ugyanakkor bármelyik álláspontot is képviseljük, a háborúk szörnyűségeit nem foghatjuk kizárólag a természeti állapotra. Amennyiben beletörődünk abba, hogy az erőszakos konfliktusfeloldás pusztán az ember természetének velejárója, Jean-Paul Sartre szerint egyszerűen elhárítjuk az erkölcsi felelősségünk.⁴⁹ Azonban még ha a létezésének szerves része is a háború, hiszen az – Grotius szerint – „*nagyon is összhangban van a (...) természeti alapösztönökkel*”,⁵⁰ az embernek igenis dolga van jelenséggel, és civilizációs-morális kötelessége azt szabályozással korlátozni, ideális esetben teljesen mellőzni. Kizárólag az ember

⁴⁵ SZOBOSZLAI-KISS Katalin: A görög etikai gondolkodás kezdete. = Jog-Állam-Politika 2014/4, 100. o.

⁴⁶ KANT (1985) 17. o.

⁴⁷ KANT (1985) 43. o.

⁴⁸ NAPÓLEON (2015) 42. o.

⁴⁹ Nigel WARBURTON: Bevezetés a filozófiába. Budapest, Kossuth Kiadó, 2000. 73. o.

⁵⁰ GROTIUS (1999) 46-47. o.

a felelős minden szenvedésért, amelyet a történelem során háborúkkal okozott, ez a felelősség pedig nem hárítható a természet rendjére.

III. A háború jogának kialakulása az ellenséghez való viszony tükrében

1. A primitív társadalmak háborúi

1. 1. Háborús szokások

Logikusnak találtam, hogy a háború tételes szabályainak tárgyalása előtt megvizsgáljam a status naturalis fegyveres konfliktushelyzeinek általános normáit azonban mivel a természeti állapot nem egy konkrét módon meghatározható történelmi szituáció, hanem csak a közösségi fejlődés első fázisa, nehéz mélyebb következtetéseket levonni a status naturalis és a status humilis közti átmenet háborúra vonatkozó változásairól.

John Locke filozófiája szerint ebben az állapotban a természetjog szabályozza az életviszonyokat,⁵¹ az emberek azonban – Rousseau alapján – morális szempontokat és kötelességeket nem ismernek.⁵² Mivel itt az emberi ösztönöktől nem idegen⁵³ háború pozitív szabályozásáról nem beszélhetünk, írásos emlékeink pedig nincsenek erre vonatkozóan, pusztán elméleti síkon kellene megállapítanunk, hogy a ius naturale tartalmazott-e olyan szokás-szintű normákat, amelyekből már a háború intézményi jellegére, esetleg annak gyökereire ismerhetünk. Ez azonban túlságosan bizonytalan eredményt szülne.

Azar Gat szerint azonban a mezőgazdasági termelést nem ismerő, a XX. században is vadászó-gyűjtögető életmódot folytató népek primitív hadviselési szokásai állhatnak a legközelebb a természeti állapot emberének viszonyaihoz.⁵⁴ Az izraeli kutató számos különböző, észak-amerikai és yanomamo indiánokról, alaszakai eszkimókról, hegyi pápuákról és aboriginekről szóló antropológiai, történelmi és szociológiai értekezés alapján foglalta össze a vizsgált közösségek hadviselési formáit. Ezek a szokások meglepően kevésbé tértek el egymástól.⁵⁵ Annak ellenére, hogy a késő-pleisztocén ősközösségeinek⁵⁶ kezdetleges jogi berendezkedéséről és harci szokásairól szinte semmit sem tudunk, a XX. században vizsgált primitív közösségek viszonyai alapján már becsléseket tudunk végezni az államiság és az instrumentális háború keletkezése előtti harci normákra.

⁵¹ LENDVAI – NYÍRI (1981) 105. o.

⁵² ROUSSEAU (2017) 107. o.

⁵³ GROTIUS (1999) 46-47. o.

⁵⁴ Azar GAT: War in Human Civilization. New York, Oxford University Press, 2006. 116. o.

⁵⁵ GAT (2006) 118. o.

A vadászó-gyűjtögető ember a 20-70 fős nagycsaládján kívül átlagosan 500 fős nagyobb közösségekben élt, ezek a regionális közösségek pedig már kereskedtek egymással, közös rituálékat tarthattak és persze hadat is viselhetek egymás ellen.⁵⁶ A primitív társadalmakra már jellemzőek a tánccal és rituális lándzsadobásokkal lefolytatott szertartásos ütközetek, amelyek gyakran csak az első vérig, esetleg már az előtt véget értek, így akár áldozatok nélkül elrendezettnek tekinthették a küzdelmet kiváltó konfliktust.⁵⁷

Ez persze nem jelenti azt, hogy minden összecsapás ilyen békés volt. A különböző cselek, kiváltképp a lesből való támadások már az ősközösségek esetén is jelentős veszteségeket okoztak,⁵⁸ éppen ezért a hadviselés leggyakoribb formája az ellenséges településén való rajtaütés volt. Egy falu sikeres lerochanása után a támadók jelentősebb különbségtétel nélkül ölhetek meg bárkit a legyőzöttek közösségén belül, azzal együtt, hogy a nőrablás már ekkor bevett gyakorlat volt.⁵⁹

Ezek alapján viszonylagos taktikai tudással már rendelkezniük kellett a primitív társadalmak embereinek is, magára a harc folytatására viszont kevés kivétellel nem vonatkoztak szabályok. Az amazóniai yanomamókra jellemző a hadakozás egyfajta párbajjá, harci játékká korlátozása,⁶⁰ de az ő konfliktusai túlságosan kis létszámú és intenzitású küzdelmekkel jártak ahhoz, hogy az államok közti intézményes háború előfutáraként tekinthessünk rájuk.

Az előzőek alapján az eszközjellegű háború és a szabályozatlan ősközösségi harc között történetileg nincs éles átmenet. A vizsgált primitív társadalmaknál küzdelem már ritualizált kereteket kapott, így megjelent többek között a harci festés szokása.⁶¹ A fegyveres küzdelem leginkább törzsek és konföderációk közt zajlott, amennyiben az adott konfliktusra nem találtak más szokásjogi vagy politikai megoldást.⁶² A háborúzás szokásokba és intézményekbe ágyazódása már az államiság előtt megindult, és a konfliktusfeloldó eszköz-jelleg gyökerei pedig szintén felismerhetők. Mindezek ellenére azonban a konkrét szabályozás tekintetében ezek a tág értelemben vett háborúk nem sokban térnek el az állatvilág küzdelmeitől.⁶³

A fenti megállapítások azonban mindenképpen rugalmasan kezelendők. Rousseau szerint az első jogszabályok létrejöttének a feltétele a mezőgazdasági termelés kialakulása, majd a

⁵⁶ GAT (2006) 13. o.

⁵⁷ GAT (2006) 117. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ GAT (2006) 122. o.

⁶¹ GAT (2006) 121-122. o.

⁶² MEZEI Péter: Tradicionális jogok. In JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogösszehasonlítás rovat, rovatszerkesztő: FEKETE Balázs) <http://ijoten.hu/szocikk/traditionalis-jogok> (2019). [18].

⁶³ GAT (2006) 127. o.

földek tulajdonként való felosztása volt.⁶⁴ A fenti primitív társadalmak vizsgálatát viszont éppen az tette lehetővé, hogy még a XX. századra sem tudták meglépni a földművelés mérföldkövét, így a társadalmi fejlődés ősközösségi fázisában maradtak. Ennek oka az volt, hogy mind az amazóniai yamomamók, mind az eszkimók egyszerűen a föld megművelésére alkalmatlan területeken éltek. Tehát bár ezeket a népeket a status naturalis jellemzi, lehetséges, hogy minden más társadalmi, kulturális és gazdasági szempontból eltérnek a nyersanyagban gazdag régiók neolitikumi közösségeitől. Így minden XX. századi becslés ellenére a vizsgált primitív társadalmak nem feltétlenül feleltethetők meg a közel-keleti Kebara- vagy akár az európai megalitikus kultúráknak.

A primitív társadalmak hadviselésének két amerikai kutatója, Harry Holbert Turney-High antropológus és Quincy Wright politológus a következőképpen foglalta össze egymástól függetlenül az ősközösségi harcra vonatkozó szabályozási és szervezeti hiányosságokat: A primitív hadviselést elégtelen ellátási és utánpótlási rendszer, valamint a részvétel önkéntessége miatt gyenge mozgósítási képesség jellemezte, ez pedig lehetetlenné tette a hosszabb hadjáratok kivitelezését. Nem létezett egységes kiképzés, a vezetők parancsai és irányítási képességei pedig rosszak voltak, ezért a harcosok fegyelmetlenek voltak és ingatag harci kedvvel bírtak. Csak kevés kifejezetten ember elleni harcra alkalmas fegyvert használtak, az erősítéseket mellőzték, hivatásos harcosok természetesen nem léteztek, valamint nem beszélhetünk fegyvernemek szerinti tagozódásról sem. Kiemelten fontos továbbá, hogy a primitív hadviselő felek harci taktikája nem volt hatékony és mellőzték a hadviselés bizonyos princípiumainak használatát.⁶⁵

Az ősközösségek harcosai minden bizonnyal többször betartották az egyes harci szabályokat a küzdelmeik során, de ezeket a normákat a harc alapelveivel együtt az esetek döntő többségében teljesen figyelmen kívül hagyták.⁶⁶ Olyan hatékonyan működő kényszerítő gépezetről tehát semmiképpen nem beszélhetünk, amely a primitív népek háborúinak jogi szabályozására engedne következtetni.

⁶⁴ ROUSSEAU (2017) 130.

⁶⁵ Lawrence H. KEELEY: War Before Civilization. Oxford, Oxford University Press, 1996. 11. o. Idézi: Quincy WRIGHT: A Study of War. Vol. 1. Chicago, University of Chicago Press, 1942. 80-85. o. és Harry Holbert TURNEY-HIGH.: Primitive War: Its Practice and Concepts. Reissue with new preface and afterword. Columbia, University of South Carolina Press, 1971. 21-137. o.

⁶⁶ KEELEY (1996) 13. o. Idézi: TURNEY-HIGH (1949) 25-137. o.

1. 2. *Status naturalis és status humilis*

Ahhoz, hogy magabiztosan természeti állapotként tekinthessünk a különböző ősközösségi primitív társadalmakra, meg kell vizsgálnunk őket szerződéselméleti szempontból.

A legfontosabb tényező, hogy a tárgyalt közösségek nem rendelkeznek államisággal. Az államok kialakulásáról szóló sokszínű vita ellenére viszonylag általánosan elfogadott a tény, hogy az állam az ősközösséghez képest központi hatalommal kényszeríti ki az engedelmességet, szervezi meg a társadalmat és osztja el az erőforrásokat.⁶⁷ Az őskori közösségek a kezdetleges vagyoni viszonyaik miatt jóval egyenlőségelvűebbek voltak a későbbi társadalmaknál,⁶⁸ ennek értelmében pedig a kialakuló államokat differenciált társadalmak jellemezték, továbbá rendelkeztek a nyílt erőszak intézményével is.⁶⁹ Mivel a primitív társadalmak az egyenlőséget előtérbe helyező, egalitárius jellegűek, nem beszélhetünk velük kapcsolatban kormányzatról vagy központi hatalomgyakorlásról.

A kérdés tehát adott: Minden eddigi alapján háború-e az ősközösségek közti harc? A legtagabb értelemben természetesen igen, de amennyiben eszközjellegű, intézményesült háborúról beszélünk, abban az esetben nem. Ez utóbbi szoros összefüggésben kell álljon az államisággal, hiszen ha nem is az erőszak-elméletek szerinti katonai hódítás keletkeztette az államot, a fegyveres erők megléte szükséges volt ahhoz, hogy az állam fenti jellemzői kialakuljanak.⁷⁰ Annak ellenére, hogy bizonyos állam- és írásbeliség nélküli közösségek, mint a Karl N. Llewellyn által vizsgált cheyenne törzs, kifinomult jogrendszerrel rendelkeztek,⁷¹ központi hatalomgyakorlás híján az ősközösségek harcai túl szabályozatlanok és spontánok voltak ahhoz, hogy háborúnak nevezhessük őket. „*A háború nem hirtelen keletkezik, elterjedése nem a pillanat műve*”⁷² – írja Clausewitz, márpedig az állandó háborúk korszakát az ősközösségi rend felbomlása hozta el.⁷³ Összességében a természeti állapotban a harc konfliktusfeloldó eszközjellege ritualizált formában már megjelenik, de a szervezettsége és szabályozottsága nem éri el azt a szintet, hogy jogintézményként háború formájában beszélhessünk róla. Az ősközösségi emberek vadászatának eszközei folyamatosan fejlődtek, így csak idő kérdése volt, hogy azokat egymás ellen kezdjék el használni.⁷⁴ Azonban egy másik

⁶⁷ GAT (2006) 234. o.

⁶⁸ Yuval Noah HARARI: 21 lecke a 21. századra. Budapest, Central Kiadói Csoport, 2018. 153. o.

⁶⁹ KERTÉSZ István: Az ősközösség kora és az ókori-keleti társadalmak. Az ókori Görögország története. Az ókori Róma története. Budapest, IKVA, 1990. 20. o.

⁷⁰ GAT (2006) 238. o.

⁷¹ Vö. Karl N. LLEWELLYN – E. Adamson HOEBEL: Cheyenne way: conflict and case law in primitive jurisprudence. Norman, University of Oklahoma Press, 1941.

⁷² CLAUSEWITZ (1917) 18. o.

⁷³ Evgenij Andreevič RAZIN: A hadművészet története I. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1959. 92. o.

⁷⁴ RAZIN (1959) 81-82. o.

ember fegyverrel történő megölése még akkor sem minősül háborúnak, ha ez tömegesen történik, vagy akár különböző törzsek között zajlik. Ez csak fizikai erőszak. A háború intézményéről az ellenséghez való viszony, illetve a saját erők szabályok közé szorítása esetén beszélhetünk.

2. Az antikvitás felfogása a háborúról

Miután megállapítottuk, hogy az államiság előtti természeti állapotra nem jellemző a jogi keretekkel bíró, intézményes erőszakot jelentő háború, meg kell keresnünk azt a pontot, ahonnan egész biztosan beszélhetünk hadijogról. A háború jogának széles körű elemzése a XVI. századi nemzetközi jogászokig váratott magára,⁷⁵ ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban minden háború szabályozatlan konfliktuskezelés lett volna. Herczegh Géza szerint a nemzetközi jog történeti fejlődése nem más, mint a háborúzás elkerülésének folyamata,⁷⁶ márpedig ez alapján a szabályozásnak jelen kellett lennie már jóval az újkor előtt is. De pontosan mikortól beszélhetünk erről?

A középkortól már mindenképpen, hiszen a feudális Európa háborús normáit jelentősen befolyásolták a lovagi eszmények, ennek pedig egyik legjelentősebb tanújele a Jean de Bueil által írt XV. századi *Le Jouvencel*. Az elbeszélés többek között beszámol egy esetről, amely során lovagok udvariasan visszaadnak egy megszerzett tehenet az ellenséges parancsnoknak, pusztán mert az visszakérte tőlük.⁷⁷ Már Honoré Bonet perjel XIII. században keletkezett műve, a *L'arbre des Batailles* olyan kérdések tárgyal, mint a hitetlenek ellen folytatott háborúknak, az ellenséges állam lakosságának foglyul ejtésének vagy a más államokon való katonai átvonulás jogossága.⁷⁸ Tekintettel arra, hogy a középkori nemzetközi jog, de kiváltképp a hadijog rendelkezései sok területen megegyeznek a bajvívások és párbajok kazuisztikus szabályaival, a korabeli jogi környezetre már kétségkívül jellemző a részletes háborúszabályozás.⁷⁹ Ezért ha a háború jogintézményének gyökereihez szeretnénk hozzáférni, tanácsos lenne korábbi időpontból kiindulva felkutatni az egyes normákat.

⁷⁵ DR. ALMÁSI Ferenc: A hadijogról. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1990. 20. o.

⁷⁶ HERCZEGH Géza: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái. Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 1981. 15. o.

⁷⁷ JOHAN HUIZINGA: A középkor alkonya. Budapest, Athenaeum, 1938. 75. o.

⁷⁸ HUIZINGA (1938) 103. o.

⁷⁹ Uo.

2. 1. A római *bellum iustum*

A rómaiak már kétségkívül megkülönböztették a jogszerű háborút a jogszerűtlentől,⁸⁰ a különbséget azonban csak a háború megindításának mikéntje jelentette. A szakrális jog szerinti háborúnak (*bellum pium ac iustum*) csak az a háború minősülhetett, amit a *ius fetiale* által meghatározott konkrét eljárásrend szerint indítottak,⁸¹ további korlátokat azonban a római jog nem követelt meg. A *fetiales* a nemzetközi jog korabeli szakértőit adó papi testület tagjai voltak, akik közreműködésével üzent hadat és kötött békét a római állam. A katonai támadás előtt a *fetialisok* a meghatározott sérelmekért személyesen elégtételt kértek a másik féltől, esetenként harminc napos meggondolási időt (*ultimatum*) is engedélyezhettek. Magáról a háborúról már a *senatus* vagy a népgyűlés döntött.⁸²

A *bellum iustum* alapján a római szemlélet egészen odáig eljutott, hogy kizárólag jogos érdekekkel indokolták minden egyes hódításukat, ezen belül is leginkább szövetségeseik megsegítésére hivatkoztak, így modern kifejezéssel élve Róma defenzív imperialista külpolitikát folytatott.⁸³ A felfogás már a kortársak körében is kemény kritikát váltott ki. Tacitus beszámol egy eseményről, amely során Arminus germán vezér hadba szólítja a *cheruscusok* törzsét, és eközben úgy hivatkozik magára, mint aki a rómaiakkal ellentétben „*nem viselő asszonyok ellen, hanem nyíltan, fegyveres katonák ellen háborúzik.*”⁸⁴ Arminius tehát etikai neheztelést fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy római *bellum iustum* pusztán egy bizonyos eljárás szerint indított háborút követel meg, és nem rendelkezik magának háború lefolytatásának a szabályairól. Fontos tehát kiemelni, hogy a római hadijognak csekély kivétellel – mint az „*armis bella non venenis geri debere*”⁸⁵ *senatusi* álláspont – még a tárgyalt kor viszonylatában sem voltak morális szempontjai, így számos esetben beszélhetünk még a római állam által szuverénnek elismert ellenségekkel (*hostiles*) szembeni szándékos megtorló hadjáratokról.⁸⁶ A római *ius ad bellum* nem volt őszinte, nem törekedett az igazságosságra és bármilyen ürüggyel *bellum iustum* megkezdését tette lehetővé.

A háborúindítás mellett számos kisebb intézmény is jelentős szerepet játszott a római háborúkban. A hadi követek (*parlamentaires*) fejlett szintű tárgyalásokat folytattak az

⁸⁰ NÓTÁRI Tamás: Római köz- és magánjog. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2011. 482. o.

⁸¹ NÓTÁRI (2011) 480. o.

⁸² ALMÁSI (1990) 14-15. o.

⁸³ Kurt A. RAAFLAUB: Searching for Peace in the Ancient World. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 19. o.

⁸⁴ TACITUS: Annales. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961. 178. o.

⁸⁵ „A háborúkat fegyverrel kell vívni, nem méreggel.” Ld: Herczegh Géza: A bakteriológiai fegyverek nemzetközi jogi tilalmáról. = Jogtudományi Közlöny 1973/4, 143. o.

⁸⁶ ZLINSZKY János: *Ius publicum*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 174. o.

szembenálló féllel jellemzően fogolycsere, halottak eltakarítása és a fegyverszünetek tárgyában, ez utóbbira különös szigor vonatkozott, a megsértőit a fetialisok egyszerűen átadták az ellenségnek.⁸⁷ A váltságdíj és a zsákmány elosztásának meghatározott rendje is ismertek voltak.⁸⁸

Ezek alapján kijelenthető, hogy a *ius publicum* nem csak kifejezett szabályokat tartalmazott az ellenséghez fűződő viszony tekintetében, de a háborút a *bellum iustum* intézményével már jogi tényként realizálta. A római hadijog legfőbb jellemvonása nyomán a következőkben meg kell vizsgálnunk az igazságos háború további történeti mélységeit.

2. 2. *Ius ad bellum az antik görög felfogásban*

„Háború támadhat jogtalanul”⁸⁹ – írja Arisztotelész. Ezen kijelentés alapján a hellén államközi jogi gondolkodás már egyértelműen megtette azt a különbségtételt, amely a római jogra is jellemző volt. A jogtalan és az igazságos háború közti görög elhatárolás azonban jóval korábbi és komplexebb gyökerekkel rendelkezik, mint a római szabályozás.

Hellaszban a háború jogi értelemben akkor kezdődött, amikor a háború jogilag elismert állapota megszületett, és a felek közti viszonyok a háború jogának (*nomoi tou polemon*) hatálya alá kerültek. A hadüzenet és a hozzá tartozó természetjogi eredetű szakrális szertartások követelménye miatt a háborúk kitörése jogi aktusok útján történt, nem pedig a tényleges fegyveres támadás keletkeztette azt.⁹⁰ Tehát a hágai jog azon rendelkezése, miszerint fegyveres konfliktus előzetes és kifejezett figyelmeztetés – hadüzenet, indokolás vagy ultimátum – nélkül nem kezdődhet el,⁹¹ gyökereiben mind a római, mind a görög hadijog fontos részét képezte.

Ezen felül a Kr. e. III. század jogi fellazulását megelőzően a hellén jog megkülönböztette a nyílt (*phaneros polemos*) és a közvetett, indirekt háborút. A római felfogással ellentétben nyílt háborút az az állam indíthatott jogszerűen, amely területét egy másik állam megtámadta.⁹² A támadás visszafordíthatatlan tényét a görögök a közösség elleni agresszió olyan formájának tartották, amely elkövetőjével szemben nyílt háborúnak és szövetezésnek lehet helye. Az intézmény alapvetően határozta meg a direkt agresszió tilalmára vonatkozó meg nem támadási szerződések és barátságok rendszerét.⁹³ A közvetett háború jogintézménye ezzel szemben a szövetséges állammal hadat viselő harmadik állammal való viszonyokról rendelkezett.

⁸⁷ ALMÁSI (1990) 15. o.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ ARISZTOTELÉSZ: Politika. Budapest, Gondolat Kiadó, 1969. 15. o.

⁹⁰ ALONSO (2007) 217.

⁹¹ Convention (III) relative to the Opening of Hostilities. The Hague 18 October 1907. Article 1

⁹² ALONSO (2007) 219.

⁹³ Uo.

Jogi aktusok hiányában tehát az antik görög jogban nem beszélhetünk nyílt háborúról. Thuküdidész szerint Athén és Lakedaimón szövetségben álltak egymással, így tartózkodtak egymás területének megtámadásától, de egyébként „*ott ártottak egymásnak, ahol tudtak.*”⁹⁴ Ennek kapcsán meg kell említeni, hogy az állam felhatalmazhatta a polgárait egy másik állam lakossága elleni vagy annak területén való fosztogatásra,⁹⁵ ez a paramilitáris tevékenység azonban nem minősült háborúnak, nem feltétlenül torkollt háborúba és nem is számított hadüzenetnek, annak ellenére, hogy egyértelmű hostilitást mutatott. Hiába tehát a felek közti – akár fegyveres – erőszak, a viszony nem jelentett nyílt háborút, hiszen az *de iure* nem felelt meg a feltételeknek. 10 évnyi ilyen küzdelem után Athén és Lakedaimón végül felbontották a szövetséget.⁹⁶ Az ilyen kontraktuális alapú államközi szövetségek⁹⁷ tipikus formája a szümmakhia volt, amely a szakrális alapú amphüktioniával szemben katonai összefogást jelentett akár védelmi, akár támadó célokra.⁹⁸

A görögök nem csak a direkt és indirekt háborút különböztették meg, de a szembenálló felek viszonyát is elhatárolták, ennek megfelelően kétfajta ellenségfogalmat is ismertek. A „gyűlöl” igéből eredő ekhthrosz a személyesen utált, ténylegesen gyűlölt ellenséget jelentette, a „háború” kifejezésből gyökerező polémiosz pedig a háborús ellenfélre vonatkozott.⁹⁹ Tehát hiába volt két állam egymás ekhthrosza, a phaneros polemos *de iure* beállta nélkül nem lehetett szó köztük háborúról.

2. 3. A háború lefolyásának görög szabályai

A Kr. e. V-IV. században tehát már mindenképpen szövevényes államközi kapcsolatok és jogilag differenciált szövetségi típusok jellemezték a görög jogot,¹⁰⁰ de a háború indításának és elkerülésének már a Kr. e. VIII. században is széles szokásjogi rendszere volt Hellaszban.¹⁰¹ Mivel egy fegyveres konfliktus az egész társadalmat érintette és szükségessé tette akár az egész haderő felhasználását is, a háború kezdeményezését a hatalom szerveinek minden esetben nyilvánosan ki kellett hirdetnie.¹⁰² Ha egy kitörni látszó háború ürügye valamilyen sérelem volt,

⁹⁴ THUKÜDIDÉSZ (2023) 331. o.

⁹⁵ ALONSO (2007) 215. o.

⁹⁶ THUKÜDIDÉSZ (2023) 331. o.

⁹⁷ ALONSO (2007) 210. o.

⁹⁸ SZLÁVIK Gábor: A görög-római világ. In KISBÁN Gyula (szerk.): Az ókori világ kislexikona. Budapest, Fiesta Stúdió Könyvkiadó Kft. 2006. 171-172.

⁹⁹ Susan NIDITCH: War and Reconciliation in the Traditions of Ancient Israel: Historical, Literary, and Ideological Considerations. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 151. o.

¹⁰⁰ ALONSO (2007) 215-216. o.

¹⁰¹ ALONSO (2007) 210. o.

¹⁰² Uo.

a sérelmet okozó fél – akár a sértett kérésére – felajánlhatott egy békéltető ajánlatot, amivel megkísérelhette kielégíteni a másik felet.¹⁰³ Amennyiben a háború elkerülhetetlen volt, a felek rendelkezésére álltak azok az intézmények és szokásjogi normák, amelyekkel jelentősen csökkenteni tudták a háború pusztító hatásait.¹⁰⁴

Ilyen volt a hadiállapot beálltának formális kinyilatkoztatása, a szentélyek és papok sérthetetlensége, valamint a seregek vezéreinek kiemelt szerepe.¹⁰⁵ A felek közti diplomáciai kapcsolat a háború kitörése után sem szűnt meg, a követek általi egyeztetés lehetősége a harcok alatt is folyamatosan fennállt, a hírnökök pedig sérthetetlenséget élveztek.¹⁰⁶ Bevett szokás volt a tűzszünetben való megállapodás az elesettek összegyűjtése idejére, illetve adott volt a párbaj (monomachia) lehetősége a nagy véráldozatok elkerülése érdekében.¹⁰⁷ A római háborúkhoz hasonlóan, de azokat időben megelőzve a görögöknél is szabályozott rendje volt a zsákmány elosztásának,¹⁰⁸ de ismerték a váltságdíjat is, a fegyverszünetet keresztbe vetett dárdákkal, a megadást pedig a pajzs fel fölé emelésével jelezhatték a szemben álló félnek,¹⁰⁹ valamint tilos volt a vízforrás elzárása egy ostromlott várostól.¹¹⁰ A történelem során széles körben szokás volt háborúk során a templomokba menekülő ellenség megölésének tilalma, többek között I. Alarik nyugati gót király is megkímélte a keresztény templomokat és az oda menekülőket Róma Kr. u. 410-ben történt elfoglalásakor.¹¹¹ Ez a tilalom először a görög háborús szabályok között jelent meg.¹¹²

2. 4. Következtetések a görögök hadijoga kapcsán

„Egy uralkodó nem mindig kerülheti el a háborút”¹¹³ – írja Napóleon évezredekkel a tárgyalt időszak után, amely kijelentésével a francia császár a tehetetlenség mentsége mellett egyúttal kifejezte, hogy ideális esetben a háborúkat mindig el kéne kerülni. Az ókori görög felfogás nagyon hasonló volt Napóleon gondolatához. A hellének elsősorban minden konfliktusra a békés megoldásokat javasolták,¹¹⁴ mivel tisztában voltak a nyílt fegyveres harcok következményeivel. Kr. e. 444-ben Athén és Spárta úgy kötött békét, hogy megállapodtak a

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ ALONSO (2007) 210-215. o.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ ALMÁSI (1990) 14. o.

¹¹⁰ KOVÁCS Péter: Nemzetközi közjog. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 21. o.

¹¹¹ HERCZEGH (1981) 16. o.

¹¹² ALMÁSI (1990) 14. o.

¹¹³ NAPÓLEON (2015) 33. o.

¹¹⁴ LAWRENCE A. Tritle: „Laughing for Joy”: War and Peace among the Greeks. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 173. o.

továbbiakban felmerülő konfliktushelyzetek választottbíróság útján való megoldásában.¹¹⁵ Hérodotosz így fogalmaz Kroiszosz bukása című művében a címszereplő uralkodón keresztül: „Mert senki sem lehet oly esztelen, hogy a háborút válassza a béke helyett; hisz ebben a fiúk temetik el az apákat, míg abban az apák a fiaikat.”¹¹⁶ A korábban ismertetett hellén háborús szabályozás egyetlen célja tehát a háború korlátok közé szorítása volt, hogy az minél kevésbé fejtse ki pusztító hatásait.

A fentiek ellenére a sötét és az archaikus kori görög jogi kultúra nem kezelte a békét önálló jogintézményként. Mivel a hellén felfogásban a béke nem egy konstans és alapvető állapot volt, ezért autonóm jogi kategóriaként nem is tudott fennmaradni.¹¹⁷ Ebből kifolyólag a béke fogalmát összekötötték egy erősebb, kétoldalú kapcsolattal, a barátsággal, amely adott esetben kölcsönös katonai segítséggel is járt.¹¹⁸ Ismét Napóleon foglalja össze hiánytalanul a görög intézményrendszert: „*Garanciák nélkül nem szabad békét kötni...*”¹¹⁹

A hellén felfogásban a háború az egymáshoz való viszonyulás egyik érvényes módja volt, amely – más eszközökkel együtt – államközi szinten alkalmas volt a konfliktusok rendezésére és érdekek kikényszerítésére.¹²⁰ A sötét kor során a háború és a diplomácia egymást kiegészítve létezett, így általános jelenség volt a háborúkat megelőző, részletesen szabályozott diplomáciai folyamat, annak érdekében, hogy lehetőleg elkerüljék a katonai összeütközést.¹²¹

A görög gondolkodók és történetírók széles körben tekintettek a háborúra úgy, mint az élet természetes velejárójára.¹²² Bár a Kr. e. VIII. században egész Hellász számára teljesen egyértelmű volt, hogy minden katonai tevékenységet meghatározott korlátok és szabályok szerint kell véghez vinni,¹²³ a görög világban csak a Kr. e. VII-VI. században alakul ki az államközi jog azon intézményei, amelyek létrehozzák a háború hellén jogintézményét,¹²⁴ amely következtében a görögök értelmezésében a háború egy kalózkodástól és banditaságtól eltérő jogi és politikai normáknak alávetett államközi erőszak volt.¹²⁵ Az értelmezés előremutató jellegét jól mutatja, hogy megfelel Grotius közháború-meghatározásának, amit a holland jogász

¹¹⁵ DR. EÖTTEVÉNYI Nagy Olivér: A hágai két békekonferencia (1899. és 1907.), tekintettel az 1909-iki, a tengeri hadijog tárgyában létrejött londoni nyilatkozatra is. Nemzetközi jogi tanulmány. Kassa, Vitéz A. Ut. Könyv-, Kő- és Műnyomda, 1909. 28. o.

¹¹⁶ DR. GERÉB József (szerk.): Szemelvények Herodotosz történeti műveiből. Budapest, Franklin-Társulat, 1911. 33. o.

¹¹⁷ ALONSO (2007) 212. o.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ NAPÓLEON (2015) 128. o.

¹²⁰ ALONSO (2007) 215. o.

¹²¹ Uo.

¹²² ALONSO (2007) 208. o.

¹²³ ALONSO (2007) 206-207. o.

¹²⁴ ALONSO (2007) 213. o.

¹²⁵ Uo.

szerint a magánháborúval ellentétben csak joghatósággal rendelkező személy indíthat.¹²⁶ A tárgyalt időszakban tehát már kétség kívül beszélhetünk instrumentális, szűk értelemben vett háborúról mint jogintézményről.

A gondolkodásmód, ami mindezen normák, szakrális előírások, intézmények és szokások mögött állt, összefoglalható a háború korlátozásának óhajával.¹²⁷ A görög felfogás lényegében ultima ratio-jelleget adott a háborúnak. Amennyiben elkerülhetetlen volt, fontosnak tartották, hogy lehetőleg késleltessék a kitörését, földrajzilag korlátozzák az elterjedését, széles teret hagyjanak a diplomáciai bárbeszédnek és megállapítsanak olyan általánosan elfogadott intézményeket, mint a kapituláció, a hírnökök védelme vagy a fegyverszünet.¹²⁸

Ez a felfogás azonban – jogelméleti jelentőségétől eltekintve – nem feltétlenül vezetett történelmi folytonossághoz. A hellenisztikus kor alatt az államközi jogi normákat egyre gyakrabban és könnyebben sértették meg a különböző jogalanyok, ez pedig a részletes szokások és szertartások fokozatos elhagyásához vezetett.¹²⁹ Bár a későbbiekben Róma szintén kizárólag az igazságos háborút tartotta jogszerűnek, ennek követelménye idővel szintén fellazult, és a háború ürügyéül szolgáló sérelmet is olyan tágan értelmezték, hogy gyakran az ezt kiprovokáló római követek megsértése is megalapozhatta a háború kitörését.¹³⁰ A kialakult hellén jogintézmények azonban mindezekről függetlenül egyedülálló mértékben fejlesztették a háború jogát.

2. 2. Az antik népiptások jogi környezete

„A genocídium egyidős az emberiséggel.”¹³¹ Így fogalmazott Sartre azzal kapcsolatban, hogy az emberi közösségek azon törekvése, hogy egymást kiirtsák, egy jóval az államiság létrejötte előtti jelenség. Tekintettel arra, hogy az antik görög és római jogrendszerek is részletes háborús normákkal rendelkeztek, a következőkben meg kell vizsgálnunk, hogy ezek a kultúrák hogyan szabályozták a leginkább háborúk során előforduló népiptásokat – ha egyáltalán szabályozták őket.

Mindenekelőtt meg kell határoznunk, hogy egyáltalán mit tekinthetünk genocídiumnak az ókorban. Problémát okozhat, hogy magát a kifejezést Raphael Lemkin zsidó származású lengyel jogász alkotta 1944-ben,¹³² így a népiptás fogalmi szinten még semmiképpen sem

¹²⁶ GROTIUS (1999) 83. o.

¹²⁷ ALONSO (2007) 219. o.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ ALMÁSI (1990) 15. o.

¹³¹ Jean-Paul SARTRE: On Genocide: And a Summary of the Evidence and the Judgments of the International War Crimes Tribunal. Boston, Beacon Press, 1967. 57. o.

¹³² William A. SCHABAS: Genocide in International Law. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 17. o.

lehetett jelen az antik jogban. Az ókori világban a kíméletlenség ezen formája főleg az ostromlott városokat érintette,¹³³ ez pedig nem felel meg minden tekintetben az ENSZ által megfogalmazott nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport¹³⁴ kategóriájának, amely a hatályos jog szerint a népirtás megállapításának feltétele.

Azonban az ókorban a legjellemzőbb gazdasági, társadalmi és politikai egységek a Mediterráneumban és a Közel-Keleten is a városok voltak, ennek értelmében a legtöbb birodalom is városállami hatalmi berendezkedéssel bírt. A városok és városállamok jelentősége miatt egy ilyen egység lakosságának, népességének kiirtását minősíthetjük népirtásnak.¹³⁵ Ennek súlya pedig azért is fontos, mert városállami szint felett, kulturális vagy etnikai alapon sokkal ritkábban beszélhetünk irtó háborúkról.¹³⁶

Azokban a régiókban, ahol nem a városállami forma, hanem sokkal inkább a törzsi szerveződés volt túlsúlyban – így többek között a makedón vagy trák területek – nehezebb kifejezett genocídiumról beszélni egy-egy falu kiirtása kapcsán. Ha azonban ez akkora méreteket öltött, hogy teljes törzsek vagy akár törzsszövetségek eltörléséhez vezetett, mint ahogy az Iulius Caesar galliai vagy Nagy Sándor indiai hódítása során történt, abban az esetben ezen tevékenységet is nevezhetjük genocídiumnak.¹³⁷

Említést érdemelnek az ókorban gyakran előforduló erőszakos népesség-áttelepítések is, annak ellenére, hogy a hatályos genocídium-fogalom szerint a népirtás kifejezetten az adott csoport teljes vagy részleges megsemmisítésének céljával történik,¹³⁸ az antik deportálások pedig jellemzően nem ennek érdekében történtek. A lakosság elhurcolása nem csak keleten, a hettita vagy a nagyszabású asszír hódításokat követően volt jellemző, de jóval később, a hellén államok körében is előfordulhatott. A Kr. e. 480-as években Gelon szürakuszai király úgy erősítette meg székhelyét, hogy meghódított görög területek lakosságát deportálta a fővárosába.¹³⁹ A jelenség tehát, annak ellenére, hogy népirtásnak nem minősül, szorosan összefügg az ókori hódító háborúkkal.

Az antikvitásban a népirtás általános, bevett és elfogadott jelenség volt, ezért, továbbá az emberi méltóság jog számára transzcendens, sérthetetlen és abszolút jellegének elismerésének hiánya miatt háborús bűncselekménynek nem volt nevezhető. Az ókori

¹³³ Hans van WEES: Genocide in the ancient world. In Donald BLOXHAM – A. Dirk MOSES (szerk.): The Oxford Handbook of Genocide Studies, Oxford, Oxford University Press, 2010. 243. o.

¹³⁴ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. Article II.

¹³⁵ WEES (2010) 243. o.

¹³⁶ WEES (2010) 244. o.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. Article II. (c) pont

¹³⁹ Ian MORRIS: Greek Multicity States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 285. o.

népirtások jellemzően a látványos pusztítás, az elrettentés és az erődemonstráció céljával történtek. A jelentősebb katonai-gazdasági erővel bíró hatalmak uralmát sértette az befolyásuk alá tartozó, esetleg földrajzilag hozzájuk közel eső független közösségek létezése, és pusztán ez az állapot megalapozhatta az adott közösség megsemmisítését.¹⁴⁰ Ezzel indokolta Cicero Pindenissus lakosságának elhurcolását egy Atticusnak írt levelében,¹⁴¹ és ez alapozta meg Athén részéről Mélosz férfi lakosságának legyilkolását, a nők és gyermekek rabszolgaságba taszítását is.¹⁴² Több mint két évszázaddal korábban Szín-ahhé-eriba (Kr. e. 704-681) újasszír király szintén azzal magyarázza Hirimme lakosságának kardélre hányását, hogy a város nem hajtotta magát önként az uralkodó igája alá.¹⁴³ Vallási szempontok jóval ritkábban válthattak ki népirtásokat, ez azonban főleg a Közel-Kelet háborús felfogására volt jellemző, így a dolgozatomban is később kerül tárgyalásra.

De vonatkoztak-e korlátozó normák a genocídiumra az antik jogrendszerekben? Csak eseti jelleggel beszélhetünk ilyen szokásokról. Kr. e. 49-ben a Pompeius Magnus oldalán harcoló Massilia több mint 4 hónapos ostrom után megadta magát Iulius Caesar három legiójának, Caesar viszont nem torolta meg a városon az őt ért sérelmet,¹⁴⁴ és ezen döntését szokatlan módon indokolta. „*Pro nomine et vetustate*” – írta Caesar.¹⁴⁵ Nem politikai célokkal vagy saját kegyességével érvelt, hanem a város nevét és ősi mivoltát tartotta szem előtt, és ennek a tiszteletben tartásával indokolta a vérengzés mellőzését.

Természetesen gazdasági érdekből is előfordulhatott egy elfoglalt terület lakosságának megkímélése. Thuküdidész beszámol két athéni államférfi szónoki vitájáról Mütiléné városa kapcsán, miután az elárulta Athén szövetségi rendszerét. Kleón a szokásjoggal érvel, ezért a mütilénéi férfiaknak kivégzését, a nők és gyermekek rabszolgaságba vetését szorgalmazza, Diodotosz azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a polisz megkímélése lehetőséget nyújtana a további adóztatásra. „*De most nekünk a mütilénéikről nem a jogrend alapján kell ítéletet mondanunk, hanem azt kell eldöntenünk, hogy a mi jövőnk érdekeinket milyen eljárás szolgálna legjobban*” – érvel Diodotosz, aki végül meggyőzte az athéniakat.¹⁴⁶ Az esetből két dolog is kitűnik. A legfontosabb, hogy egyértelművé teszi a népirtás helyén szokásjog általi elismerését, továbbá megmutatja a szabály diszpozitivitását. A jogot ideális esetben az erkölcsi

¹⁴⁰ WEES (2010) 240., 252. o.

¹⁴¹ CICERO: Letters to Atticus. New York, G. P. Putnam's Sons, 1919. 388.o.

¹⁴² THUKÜDIDÉSZ (2023) 365-372. o.

¹⁴³ Daniel David LUCKENBILL: Ancient Records of Assyria and Babylonia: Volume II. Historical Records of Assyria from Sargon tot he End. Chicago, The University of Chicago Press, 1927. 134. o.

¹⁴⁴ Iulius CAESAR: A polgárháború. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1966. 26-27.

¹⁴⁵ Caii Iulii CAESARIS Commentarii de Bello Civili. Sulzbach, Kommerzienearts J. E. v. Seidel Kunst- und Buchhandlung, 1827. 125. o.

¹⁴⁶ THUKÜDIDÉSZ (2023) 36-50. o.

normarendszer alapozza meg, Athén pedig pusztán gazdasági érdekből kímélte meg Mütilénét, de ez a kifejtett hatást nem befolyásolja. Ehhez hasonló eset a kutak megmérgezésének tilalma. A rendelkezést hágai jog is megerősíti, de a norma több ezer évvel a hatályos hadijog keletkezése előtt született, persze nem emberi jogi, hanem stratégiai szempontok szerint, ugyanis a szabályozás célja a meghódított területek hatékonyabb gazdasági kiaknázása volt.¹⁴⁷ Ez a tény azonban a rendelkezés humanitárius jelentőségén és hatásain nem változtat.¹⁴⁸

Kezdetleges korlátozó akaratok tehát már megfigyelhetők a késő-köztársasági római és a klasszikus görög felfogásban is. Ez utóbbi jogi környezete elismerte a népirtást, de csak bizonyos bűnök – a fenti esetben például az árulás – megtorlásaként, Caesar döntése pedig egyedülálló módon morális szempontokat feltételez. Hozzá kell tennünk azonban, hogy háború esetén az ókori államok a társadalmi rendszer, gazdasági fejlettség, jogi és kulturális berendezkedés alapján hozzájuk közelebb álló ellenséggel szemben jóval kevésbé jártak el kegyetlenül, mint másokkal.¹⁴⁹ Az eset jelentőségét nem elvitatva, Caesar döntése nem értékelhető olyan jelentőséggel, mintha a hadvezér egy rómaiktól élesen eltérő kultúrájú, közös történelmet mellőző népnek kegyelmezett volna meg. Massilia görög alapítású város volt és mind a három pun háborúban római oldalon harcolt,¹⁵⁰ amely pun háborúk lezárásaként a római hadsereg Karthágó 2-400 ezer lakosából legalább 150 ezer embert ölt meg.¹⁵¹ A görög városállamok esetében ugyanez állt fenn, az azonos értékrendek humanusabb bánásmódot szülhettek.¹⁵²

Kifejezett szabályokkal történő tiltásról, korlátozásról tehát nem beszélhetünk a tárgyalt időszakban, ezzel együtt pedig az antikvitásnak sajátos viszonya alakult ki a népirtás jelenségével. Bizonyos források valóban olyan aprólékosan ábrázolják a kegyetlenkedéseket, mint egy Míkonosz szigetén talált Kr. e. VIII. századi tárolóedény, ami természetes módon jeleníti meg egy települést elfoglaló katonák nemi erőszaktevéseit és gyermekgyilkosságait,¹⁵³ azonban ezek az emlékek sokkal inkább jelentik a kivételt, mintsem a szabályt. Általánosabb jelenség volt, hogy a görög és római történetírók nem dolgozták ki részletesen a háborúban okozott szenvedéseket. Egy könyvében Polübiosz hevesen kritizálta egy történésztársát, Phülarkhoszt,

¹⁴⁷ Antoine A. BOUVIER: *International Humanitarian Law and the Law of Armed Conflict*. Williamsburg, Peace Operations Training Institute, 2020. 13. o.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ HERCZEGH (1981) 21. o.

¹⁵⁰ Norman J. DEWITT: *Massilia and Rome*. = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1940/Vol. 71. 605. o.

¹⁵¹ Adam JONES: *Genocide: A Comprehensive Introduction*. London and New York, Routledge, 2006. 5. o. Idézi: Ben KIERNAN, "The First Genocide: Carthage, 146 BC," *Diogenes*, 203 (2004), pp. 27–39

¹⁵² HERCZEGH (1981) 21. o.

¹⁵³ TRITLE (2007) 173. o.

amiért az beszámolt Mantinea kifosztásáról és lakóinak szenvedéséről. Polübiosz a részletes és szemléletes leírást egyszerűen hatásvadászatnak minősítette.¹⁵⁴ A szemléletnek kettős alapja van. Egyrészt sok antik történetíró a szélsőséges tárgyilagosságot tekintette alapelvének,¹⁵⁵ mivel a céljuk nem az olvasó érzelmi befolyásolása, hanem a tisztánlátás elősegítése volt,¹⁵⁶ másrészt úgy gondolták, hogy a feldúlt városok minden bizonnyal megérdemelték a sorsukat, így nem méltók arra, hogy leírják a szenvedésüket, ezáltal pedig sokan részvétet érezhessenek irántuk.¹⁵⁷ Annak ellenére azonban, hogy a genocídiumról szóló részletes leírásokat, beszámolókat a görögök lehetőleg mellőzték, a népirtás nem minősült sem morálisan elítélendő tevékenységnek, sem pedig tabunak.

Az eddigiek alapján világosan kitűnik, hogy a háború a görög-római világ alapvető és strukturális összetevője volt.¹⁵⁸ Ugyanakkor a háború nem mint állandó állapot létezett a szemléletükben, hanem mint eszköz, amelyhez gyakran nyúlniuk kellett és amely az étellel összefonódva létezett. Az ellentmondást talán az Iliász 18. éneke ábrázolja a legszebben, amelyben Héphaisztosz olyan pajzsot kovácsol Akhilleusznak, amely részletes élet-epizódokat mintáz városokkal, szőlőskertekkel, táncterekkel vagy szántóföldekkel. A világ legnagyobb harcosa olyan fegyverzetben indul ölni, amelyen az élet jelenik meg.¹⁵⁹

3. Az ókori Közel-Kelet hadviselési normái

3. 1. A háborúhoz való jog

A görög háborús intézmények áttekintését követően át kell térnünk az időben még messzebbre nyúló ókori közel-keleti háborúk jogi kereteire. Általánosan kijelenthető, hogy az ókori Közel-Kelet államainak egyfajta önellentmondás jellemezte a háborúról alkotott álláspontját. A felfogásukban ugyanis a katonai siker nem kizárólag a haderő és a harctéri taktika függvénye volt, hanem a háború vívásának morálisan helyes-helytelen, igazságos-igazságtalan voltának is,¹⁶⁰ mindezt annak ellenére, hogy a kort kirívóan kegyetlen háborúk jellemezték.

A korai városállamok közti fegyveres összecsapások kiváltó okai kezdetben igen jelenléktelennek tűnhetnek. Jellemzően a legelők hovatartozásának kérdése vagy határsértések

¹⁵⁴ POLÜBIOSZ történeti könyvei I. kötet. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor Kft., 2002. 126.-129.

¹⁵⁵ WEES (2010) 243. o.

¹⁵⁶ POLÜBIOSZ (2002) 128. o.

¹⁵⁷ WEES (2010) 243. o.

¹⁵⁸ ALONSO (2007) 208. o.

¹⁵⁹ HOMÉROSZ: Iliász. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992. 353-354. o.

¹⁶⁰ Thomas KRÜGER: „They Shall Beat Their Swords into Plowshares”: A Vision of Peace Through Justice and Its Background in the Hebrew Bible. In Kurt. A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd, 2007. 168. o.

alapozták meg a létrejövő államok közti háborúk kitörését,¹⁶¹ így ezek képezték azokat a konfliktushelyzeteket, amelyeket a résztvevők háborúval kívántak megoldani. Ezek a teokratikus berendezkedésű államok szükségét érezték annak, hogy a háborúikat morálisan megalapozott okok alapján indítsák és ne pusztán az erő jogára alapozzák küzdelmeiket. Az ószövetségi Bírak könyvének 21. fejezete jól mutatja a felfogás meglétét. Izraelt ammónita támadás érte, Jefte, a bírak egyike pedig kifogásolta az ammónita király támadásának jogosságát. A két vezető többször üzent egymásnak követek útján, ezek során az ammóniták területvédelemre és izraeli agresszióra hivatkoztak, Jefte azonban ezeket elutasítva érvelt.¹⁶² Bár a két félnek a konfliktust nem sikerült diplomáciai úton rendezni, az esetből kitűnik, hogy a bibliai bírak korának (kb. Kr. e. 1200-1000) Közel-Keletén már biztosan létezett jogosan és a jogtalanul indított katonai támadások közti különbségtétel kiegészülve azzal, hogy Jozsué könyve szerint az Úr parancsa szerinti isteni eredetű háború semmilyen más indokolást nem követelt meg és magától értetődően igazságosnak minősült.¹⁶³

A háború jogosságának vizsgálata és igazolása számos asszír királyi feliraton is megjelenik. Mivel az asszír értelmezés szerint a király az istenek haragjának eszköze, a fegyveres támadás igazságossága könnyen volt magyarázható az istenek parancsával, továbbá gyakori volt a háború istenítéletként, próbatételként való felfogása is.¹⁶⁴ Ezeken túl viszont az asszír uralkodók rengeteg esetben józan és reális okokkal indokolták a háborúikat. Ez lehetett akár az ellenség esküszegése, de lehetett a szövetségeseinek védelme, a konfliktus az ellenség általi kirobantása, sérelem orvoslása, egyes esetekben a bosszú, illetve az ellenség összeesküvése Asszíria ellen.¹⁶⁵ A háborút továbbá megalapozhatta az ellenség szerződésszegése is, ami jogi és szakrális bűnnek is számított, az adó vagy sarc megtagadása, esetenként pedig az uralkodásra való alkalmasság bizonyítása is.¹⁶⁶ Ezen kiváltó okok megléte természetesen nem jelentette azt, hogy az ellenséget illető vádak minden esetben igazak is voltak, de nem vitatható el, hogy a háborúhoz való asszír viszonyrendszer megkövetelte a hadakozás megindokolását. De miből eredt ez a szemlélet? Miért rendelkezett úgy a szokásjog, hogy a háborúindítás magyarázatra szorul?

¹⁶¹ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula – KERÉNYI Károly: Egyetemes történet I.: Az ókor története. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. 34. o.

¹⁶² Bír 11:5-28.

¹⁶³ Józ 8:1-2

¹⁶⁴ Bustenay ODED: War Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992.

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ Uo.

Az asszír felfogásban a háború az állam céljainak elérésének és az uralom kiterjesztésének legitim eszköze volt, ezért az államközi konfliktusokra és belső szükségletekre az asszírok bevett megoldása volt a háború.¹⁶⁷ A hódításaikat nem az egyéni érdekek, hanem mindig az állam érdeke szülte, ezért az asszír királyok igyekeztek azt a benyomást kelteni, hogy nem hatalomvágyból háborúznak. Meggyőzték a népet, hogy a birodalom területének kiterjesztése szükséges, jogos, valamint jóslatok alapján az istenek által is szentesített tevékenység.¹⁶⁸ A háború okának a megadása azt mutatja, hogy a háborúzás már az akkori ember számára is egyfajta bűnnek számított. Ha nem így lett volna, nem szorult volna magyarázatra, és ez a történelem bármely korszakára igaz. Ezért tartották fontosnak az asszír uralkodók, hogy a háborúik jogosságát kellőképpen alátámasszák a nép, de leginkább az istenek előtt is.¹⁶⁹ Az érvelések, magyarázatok gyakran az istenekhez szóló levél műfajában íródtak, és nagy valószínűséggel a templomokban való elhelyezésük előtt nyilvánosan fel is olvasták őket a népnek.¹⁷⁰ „Az erő fizikai hatalom; nem látom, miféle morális kötelezettség származhatnék belőle” – írja Rousseau. És mégis, az asszír uralkodók szükségesnek érezték, hogy magyarázattal szolgáljanak az isteneik felé, amikor háborút indítottak. Ha tételes írott szabályozásról nem is beszélhetünk, a Kr. e. XIV-XIII. századi Közel-Keleten már mindenképp élő jog volt a *ius ad bellum*.

Fontos azonban, hogy ez nem feleltethető meg a római *ius fetiale*-nak. Az asszír uralkodók abszolút hatalommal rendelkeztek és kizárólag ők döntöttek az állam hadba lépéséről vagy ennek mellőzéséről. A római közjogban a háború igazságosságát, jogosságát az háborúindítás eljárásának a jogszerűsége határozta meg, ezzel szemben az asszíroknál a háború utólagos, *post factum* igazolása volt jellemző, és kizárólag a király által.¹⁷¹ A konkrét indokolások, mint a sérelem, a szövetségesek védelme vagy a sarc megtagadása viszont kifejezetten egybevág a római és az asszír háborús jog összevetésében.

3. 2. *A genocídium jogi környezete*

A birodalmak a bronzkortól a jelenkorig jellemzően erőszakos hódításra épültek,¹⁷² az ókor általános jellemzője pedig, hogy a legnagyobb méreteket öltő népiirtásokat mindig a nagy hódítások tették szükségessé. A drasztikus tömegmészárlások és városok kiirtása a birodalmak intenzív katonai terjeszkedésének időszakára jellemzők, a hatalom megszilárdulása, illetve a

¹⁶⁷ ODED (1992) 177. o.

¹⁶⁸ ODED (1992) 178. o.

¹⁶⁹ ODED (1992) 179. o.

¹⁷⁰ ODED (1992) 180. o.

¹⁷¹ ODED (1992) 178. o.

¹⁷² HARARI (2018) 153. o.

hatalmi egyensúly vagy kontroll megmerevedése után a népiertásokkal történő erődemonstráció – kevés kivétellel, például a Thuküdidész által leírt thüreai mészárlás Athén részéről¹⁷³ – szükségtelen volt. Ezek népiertások tehát elválaszthatatlanok a háború intézményétől. Ezek után azt a kérdést kell feltennünk, hogy hogyan viszonyultak a Közel-Kelet erőszakosan hódító hatalmai a népiertásokhoz és milyen erkölcsi jogi tartalommal bíró rendelkezéseket hoztak ennek kapcsán.

Az antikvitás genocídiumhoz való viszonyával összefüggésben említést tettem a vallási szempontok által kiváltott pusztításokról. Az Közel-Keletre ez hatványozottan igaz volt. Etnikai vagy faji ellentétek szinte soha nem alapozták meg az ókori háborús népiertásokat, de amennyiben egy nép az istene vagy istenei földi igazságszolgáltatójaként tekintett magára, belső joga szerint jogszerűen indíthatott irtó háborúkat. És ez az a kulcsfontosságú szempont, amivel egy bellum internecinum is szűk értelemben vett, szabályozott, eszközjellegű, intézményesült háborúnak minősülhet, és ennek az egyik legkiemelkedőbb jogintézménye az ószövetségi normákban megjelenő herem.

2. 4. 1. Népiertás a zsidó jogban

A herem egyfajta vallási alapú kiközösítés az ősi zsidó jogban, mely értelmében Isten parancsa szerint a zsidóság minden ellensége elpusztítandó. Mózes ötödik könyvében az Úr a következőképpen parancsol a zsidó népnek: „*irgalom nélkül hányd kardélre annak a városnak a lakóit, és irtsd ki minden benne levővel együtt, még az állatokat is hányd kardélre*”.¹⁷⁴ Ennek értelmében utasítja később Mózes a népét:

„*Amikor bevisz téged az Úr (...) arra a földre, amelyre már készülsz bemenni, hogy birtokba vedd (...) a hettitákat, girgásiakat, emóriákat, kánaániakat, perizzieket, hivvieket, jebúsziaikat: (...) hatalmadba adja őket (...) az Úr, és te megvered őket, akkor mindenestül irtsd ki azokat, ne köss velük szövetséget, és ne kegyelmezz nekik.*”¹⁷⁵

Bár a Deuteronomium ezen részében Mózes etnikai alapon sorolja fel népének elpusztítandó ellenségeit, ennek alapja kizárólag a terület, amelyet Isten a zsidóknak ígért, és amely terület megszerzéséhez az említett népeket le kell győzniük. A népiertást tehát kizárólag vallási különbségek alapozták meg. Ez maga a herem, ami jelentősen meghatározta a zsidóság ellenséges lakossághoz való háborúban tanúsított viszonyát.

De vonatkoztak-e korlátozó szabályok a jelenségre? Megjelent-e a kegyetlenség ezen formájának morális helytelenítése? Az ellenség által elkövetett népiertás esetén mindenképpen. Ámosz könyvében az Úr a következőkkel illeti az ammóniták népét:

¹⁷³ THUKÜDIDÉSZ (2023) 270-271. o.

¹⁷⁴ 5Móz 13:16

¹⁷⁵ 5Móz 7:1-2

„négy bűne miatt nem változtatom meg szándékomat. Mivel kettévágta a gileádi várandós asszonyokat, hogy kiterjessze határait, tüzet gyújtok Rabba falán, hogy eméssze meg palotáit, csatakiáltás közepette, ütközetnek napján, forgószelelben, viharok napján.”¹⁷⁶

Tehát Isten az ammónita főváros, Rabba elpusztításával akar bosszút állni a zsidó törzsek által lakott Gileádban elkövetett borzalmakért. Ámosz könyve – Hóseás, Ézsaiás és Jeremiás próféták könyvei mellett – feltehetőleg a Kr. e. VIII-VII. századi körülményekről számol be,¹⁷⁷ ennek értelmében a korban már beszélhetünk a népirtás elítéléséről, ha egyoldalúan is. Ugyanebben a szellemben beszél Elizeus próféta elkeseredve Hazael damaszkuszi királyhoz (kb. Kr. e. 843-?) a Királyok II. könyvében az uralkodó jövőbeli bűneiről: „...majd gonoszul bánssz Izrael fiaival. Megerősített városait felgyújtod, ifjait kardéltre hányod, a csecsemőket és a várandós anyákat kettévágod.”¹⁷⁸

De jellemző-e a korra a saját oldalon elkövetett népirtások bírálata? A Kr. e. VIII. században uralkodó Menáhem király háborús vérengzéseiről részletesen beszámol az Ószövetség, és ezzel együtt szokatlanul kegyetlen uralkodóként is írja le,¹⁷⁹ de ennél nyomatékosabb morális elítélés nem szerepel az ősi zsidó jogban. Sámuel II. könyve szerint Dávid király a legyőzött moábiták kétharmadát kivégeztette,¹⁸⁰ Józsué könyve alapján pedig a zsidók Ai teljes lakosságát lemészárolták,¹⁸¹ ezekkel kapcsolatban azonban nem találunk erkölcsi helytelenítést.

2. 4. 2. Az mezopotámiai és hettita genocídiumok

Az kizárólag az ellenség által elkövetett népirtásra vonatkozó helytelenítés természetesen nem Kr. e. VIII-VII. századi zsidó sajátosság. Egy ezerhatszáz évvel korábbi eseményt megörökítő sumer nyelvű krónika beszámol Lagas Umma általi pusztulásáról, azzal, hogy a szöveg először leírja a borzalmas népirtást, miszerint még a templomokban is vérontás folyt, majd pedig az isteni jog megsértésére hivatkozik: „Umma lakói, mivel Lagast megsemmisítették, bünt követtek el Ningirsu¹⁸² ellen.”¹⁸³ Az Uruinimgina lagasi király Kr. e. XXIV. századi uralkodása alatt történt esemény tehát nem csak helytelenítve van, de kifejezetten bűnként van megjelölve. Hiába azonban a korai időpont, a szöveg továbbra is

¹⁷⁶ Ám 1:13

¹⁷⁷ J. Maxwell MILLER – John H. HAYES: Az ókori Izrael és Júda története. Piliscsaba, PPKE BTK. 2003. 213. o.

¹⁷⁸ 2Kir 8:12

¹⁷⁹ 2Kir 15:17-26

¹⁸⁰ 2Sám 8:2

¹⁸¹ Józ 8:24-26

¹⁸² A lagasi királyok által imádott helyi istenség, Vö. Gwendolyn LEICK: A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London and New York, Routledge, 1991. 130. o.

¹⁸³ HARMATTA János (szerk.): Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 102. o.

kizárólag az ellenség által elkövetett népirtást ítéli el, a saját érdekből történő genocídiumokat nem.

Ezek a szöveg párhuzamba állítható az ószövetségi könyvekkel. A sérelmet szenvedett népek az isteneik csapását kérik az ellenük vétkezőkre és elítélik a kirívó kegyetlenkedéseket, de csak azokban az esetekben, amikor azokat ellenük követik el, ezért korban regionálisan egységes morális megítélésről még nem beszélhetünk. De hogyan alakulhatott ki egy ilyen szélsőségesen és általánosan alkalmazott kettős mérce?

A közel-keleti városállamok jellemzően saját istenekkel és hitrendszerrel bírtak, ezért a háborúik során lényegében vallások harcoltak egymással. Ennek köszönhetően csak az egyes hitrendszerekben belül voltak értelmezhetők a különböző erkölcsi és jogi normák, és így fordulhatott elő, hogy a Deuteronomiumban Isten Mózesen keresztül kifejezetten megengedi a zsidóknak, hogy azok jogszerűen törölhessenek el egész népeket. A drasztikus vallási különbségek lehetetlenné tették a térségben az olyan eljárásokat, mint amelyet Caesar alkalmazott Massilia bevétele után.

Tehát a népirtás részrehajlás nélküli elutasítása és az emberi élet individuális értéként való felfogása a tárgyalt korszakban még messze nem realitás. Azonban kiemelendő, hogy a szokatlan kegyetlenkedéssel vívott háborúk és népirtások a korban sem estek egy kategóriába az egyszerű hadviseléssel, és ezeket az ókori írók is jól láthatóan külön kezelték. A kor emberének is éreznie kellett az aránytalan erőszak helytelenségét, hiszen az írásokból tisztán látszik, hogy egy-egy elveszített csata vagy erődítmény messze nem váltott ki akkora felháborodást, mint egy kiirtott város.

Az antik genocídiumok tárgyalásánál említettem, hogy a görög deportálások nem feltétlenül minősíthetők népirtásnak, mivel azok nem az elszenvedő csoport megsemmisítése céljával történtek. Az ókori Keletre ez nem feltétlenül igaz. A lakosság erőszakos áttelepítése vagy elhurcolása sok esetben a legyőzött város elpusztításával járt, ennek köszönhetően pedig az elhurcoltak megszűntek közösségként létezni, mivel a csoportot, amelyet korábban alkottak, a győztesek megsemmisítették. I. Hattusilis hettita király (Kr. e. 1650-1620) intenzív hódító hadjáratainak számos észak-szíriai és kis-ázsiai város esett áldozatul megadás vagy sikeres ostrom következtében. Az uralkodó rettegett hírnévre tett szert, ezért sok város önként hódolt be előtte, az ellenszegülők lakosait azonban a hettiták elhurcolták, továbbá külön gondjuk volt arra, hogy az adott városokat feléigessék.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Amélie KUHRT: Az ókori Közel-Kelet. Piliscsaba, PPKE BTK, 2005. 121. o.

Az esetből nem csak az ellenálló települések elpusztításának szokása derül ki, de feltűnik a meghódoló, illetve az ostrommal bevett városok közti különbségtétel is. II. Kúrosz Akhaimenida király Kr. e. 538-ban ellenállás nélkül vonult be Babilonba, és arra utasította katonáit, hogy a szentélyeket tartsák tiszteletbe és a leigázottakkal ne kegyetlenkedjenek.¹⁸⁵ Az eltérő bánásmód erkölcsi jogi tartalma azonban igen bizonytalan. Ismét tekinthetjük Iulius Caesar esetét támpontnak. Azzal együtt, hogy az ad hoc kegyelemgyakorlása semmiképpen sem tekinthető jogi normának való engedelmességnek, a római államférfi kifejezetten meghatározta döntésének okát, ezzel szemben a sumerok vagy a bibliai könyvek azonban nem teszik egyértelművé, hogy pontosan milyen szempont alapján ítélik el a háborús kegyetlenkedéseket. Így hiába figyelhető meg bizonyos tekintetben a népirtás helytelenítése, fel kell tennünk a megkerülhetetlen kérdést: Tényleg a kegyetlenség morális elutasítása miatt bírálta mind az Ószövetség, mind a többi közel-keleti jogrendszer a lakosság elpusztítását? Az eddigiek függvényében a válasz nemleges, ez alapján pedig a népirtáshoz való viszony tekintetében a jog alapját képező erkölcsi tényezőről még nem beszélhetünk.

2. 4. 3. A népirtások összegzése

Az ókori Közel-Kelet háborús genocídiumainak jogi környezete könnyebben érthető meg az antik viszonyok relációjában. A közel-keleti népekkel ellentétben, ahol a társadalmak jellemzően a saját isteneik kizárólagos népeiként tekintettek magukra, a Mediterrán világban több államalakulat is eshetett azonos isteni hatalom alá, így az államközi szerződések, fegyverszünetek mind isteni védelemben részesültek.¹⁸⁶ Az állam isteni eredetéről vagy az uralkodó megistenüléséről olyan görög vagy római történetek is szólnak, mint Romulus halála Titus Livius tollából,¹⁸⁷ de olyan földi isteni szemlélet nem jellemezte az antikvitást, mint az ún. „Sumer királylista”¹⁸⁸ kőtáblája által leírt immanens istenfelfogás. Hogyan valósultak meg tehát a korábban említett görög és római valláson alapuló irtó háborúk?

Sztrabón, görög utazó Géographika hüponémata című művében leírja, ahogy Krotón városa Kr. e. 510-ben elfoglalja és elárasztással megsemmisíti Szübariszt, amiért az az isteneknek nem tetsző módon, kihívóan, elpuhultan és luxusban él.¹⁸⁹

Hasonlóan szakrális alapú támadásról számol be Aiszkhinész, athéni szónok az amphüktonia kapcsán. A szövetségben részt vevő tizenkét törzs abban állapodott meg, hogy a

¹⁸⁵ HERCZEGH (1981) 16. o.

¹⁸⁶ WEES (2010) 255. o.

¹⁸⁷ T. LIVII Patavini Historiarum ab urbe condita libri qui supersunt omnes, ex recens. London, W. B. Whittaker, 1821. 24. o.

¹⁸⁸ HARMATTA (szerk.) (2003) 91. o.

¹⁸⁹ STRABO: Geography Books 6-7. Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts, 2001. 45-47. o.

szentélyek megsértőire közösen minden erejükkel rátámadnak.¹⁹⁰ Ennek megfelelően a Kr. e. VI. század elején az amphüktionia jelentős haderőt gyűjtött, lerombolta Kirrha városát és kikötőjét, valamint rabszolgasorba taszította a lakosságát.¹⁹¹

A két esetben közös, hogy a háború indítását egy adott közösségre – a hellén városállamokra – vonatkozó szakrális szabály megszegése alapozta meg, és a megtorlás ezen a közösségen belül történt meg. Hasonló közös norma a követek sérthetetlensége a görög és római jogrendszerekben. Q. Caecilius Metellus az akháj-boiót-kalcidiai szövetség ellen vonult, legyőzte a seregüket, majd lerombolta Korinthoszt, amiért a városban „*legati Romani violati erant*” – megsértették a római követeket – írja Livius.¹⁹² Bár ezek az események a Kr. e. II. század derekán, évszázadokkal a görög amphüktionia létrejötte után zajlottak, a háborút itt is egy olyan jog megsértése váltotta ki, ami nem kizárólag egy állam szakrális védelme alá tartozott.

Az ókori Kelet kapcsán sokkal nehezebb ilyen közös szokásjogi normákról, illetve azok követéséről beszélni. I. Assur-uballit (1383-1341) középasszír uralkodó diplomáciai eszközökkel szerette volna biztosítani egyre erősödő államának hatalmi pozícióját, ennek keretében pedig Egyiptomba, a térség gazdaságilag és katonailag legjelentősebb államába küldött követeket. Mivel Babilon fegyverrel nem tudta megakadályozni Assíria előretörését, az arámi nomádokat bérelte fel az Egyiptomban közbenjáró asszír követek meggyilkolására.¹⁹³ Az egymáshoz mint ellenségekhez való viszony szabályai itt még messze nem olyan részletesek, mint a görög jogban.

Ennek oka, hogy az antik kultúráktól eltérően a közel-keleti birodalmak sokkal inkább úgy tekintettek magukra, mint olyan istenek akarátának megvalósítói, akik kizárólag a sajátjaik. Azonban ahogy az állami intézmények és jogrendszerek egyre fejlettebbek és szervezettebbek lettek, a sovinizmus-alapú kegyetlenkedések nem szorultak vissza és a vallási nézetek sem konszolidálódnak, éppen ellenkezőleg. Az elképzelésből, hogy egy nép uralkodója minden esetben a nép istenének akarátát viszi végbe, kialakult a felfogás, miszerint az uralkodó hatalmára vonatkozó bármely veszély – legyen az akár politikai, katonai, gazdasági vagy társadalmi – komoly vallási sértésnek minősült, és ennek megfelelően volt megbosszulandó.¹⁹⁴ Ennek következtében az államok nem csak a szembenálló állam hadseregét tekintették

¹⁹⁰ E. CAPPS – T. E. PAGE – W. H. D. ROUSE (szerk.): *The Speeches of Aeschines*. London, William Heinemann, 1919. 247. o.

¹⁹¹ ¹⁹¹ E. CAPPS – T. E. PAGE – W. H. D. ROUSE (szerk.) (1919) 391-392. o.

¹⁹² OTTO ROSSBACH (szerk.): *T. Livi Periochae Omnium Librorum Fragmenta Oxyrhynchi Reperta Ivlii Obsequentis*. Lipcse, B. G. Teubner, 1910. 64. o.

¹⁹³ HÓMAN – SZEKFÜ – KERÉNYI (1935) 69-70. o.

¹⁹⁴ WEES (2010) 255. o.

ellenségnek, hanem annak összes alattvalóját is.¹⁹⁵ Bár az ókorban is észrevehető a törekvés a szervezett haderő, hadsereg vagy a harcosok meghatározására, a szembenálló állam összes alattvalójának és katonáinak de iure elkülönítése a XVII. századig váratott magára.¹⁹⁶

Ez tehát az alapja az antikvitás és az óperzsa uralom előtti Közel-Kelet közti fundamentális hadijogi eltéréseknek, amikből további erkölcsi jogi jelentőségű álláspontok származtak. Az idézett források kapcsán már előkerült a méhmagzatok megölésének jelensége, ami gyakori motívum az ókori Kelet irodalmában. A kegyetlen eljárást legkorábban egy asszír vers említi, ami feltehetőleg I. Tukulti-apil-ésarra (Kr.e. 1114-1076) egy hadi sikerét hirdeti, és ami várandós nők méhének felvágásáról, gyermekek megvakításáról és a harcra képes lakosság lemészárlásáról számol be.¹⁹⁷ Az Ószövetség szerint Menáhem király keleti szokása szerint lerombolta Tappuachot, amiért az nem adta meg magát, de emellett még „*az összes várandós anyát felhasították*”,¹⁹⁸ de a korábban említett Ámosz könyve szerint is így jártak el az ammoniták a gileádiakkal.

Az ilyen felfoghatatlanul kegyetlen eszközökkel vívták a késő bronzkor szokásainak megfelelő háborúkat. A felfogás megjelenik az Iliászban 6. énekében is: „*ne kerülje ki szörnyű halálát egy se kezüinktől, még kit a méhében visel anyja, még az a magzat sem menekülhet: vesszenek el mind együtt Trójából, mind nyomtalan és temetetlen*”¹⁹⁹ – hangzik Agamemnon szájából. Az Iliász egy alapvetően negatív karakterének kijelentése azonban nem írja felül azon korábbi kijelentésemet, miszerint az antik történetírók igyekeztek kevésbé naturálishan ábrázolni a háborúk során tanúsított kegyetlenséget, és inkább kerültek a népirtások részletes leírását. Ezzel szemben Keleten az erőszak groteszk eltúlzását tapasztalhatjuk. A legyőzöttek várandós asszonyainak felvágása természetesen nem értendő szó szerint. Valószínű, hogy a motívum a népesség nemre és korra való tekintet nélküli lemészárlását jelenti, de az, hogy az asszír, a sumer és a zsidó irodalom a gyakorlatot ilyen kirívóan felnagyított részletességgel ábrázolja, a szerényebb hellén felfogás tökéletes ellentétjét mutatja. A Királyok I. könyve szerint Dávid király minden férfit kiirtott Edóm területén,²⁰⁰ ami szintén egyértelmű túlzás.²⁰¹ Sámuel I. és Jozsué könyve háborús tömegmészárlások egész sorozatát örökíti meg.²⁰² Amíg a görögök igyekeztek kimérten tartózkodni a kegyetlenség részletezésétől, az asszír, zsidó vagy babiloni

¹⁹⁵ ALMÁSI (1990) 61. o.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ WEES (2010) 241. o.

¹⁹⁸ 2Kí 15:16

¹⁹⁹ HOMÉROSZ (1992) 107. o.

²⁰⁰ 1Kí 11:15-16

²⁰¹ KUHRT (2005) 54. o.

²⁰² 1Sám 15:3, Józs 6:21, 7:11, 7:28-43, 11:14

források az erőszak feltűnően túlzó ábrázolásával hirdették győzelmeiket.²⁰³ Éppen ezért nem tudjuk pontosan, hogy a zsidók valaha megvalósították-e a heremet a háborúik során, hiszen a szakrális kiközösítés intézménye valószínűleg a Kr. e. XIII. század történéseiről beszámoló Deuteronomium Kre. e. VII. századi íróinak válasza volt a környező hatalmak szokásaira.²⁰⁴

Az ókori Közel-Kelet háborús népiertáshoz való viszonya az eddigiek függvényében meglehetősen ambivalens. Bár megfigyelhető egyfajta elítélő, helytelenítő gondolat a genocídiummal szemben, ez kifejezett tételes jogi tiltássá sosem fejlődött, sőt, idővel minden, az uralkodók hatalma ellen irányuló veszély vallási sérelemnek, szakrális bűnnek számított.

Ebből azonban az is következik, hogy az irtó háborúk az isteni eredetű természetjog megsértésének következményei voltak. A szokásjog szerint az istenek védelme alatt álló intézmények megsértését háborúval, esetleg irtó háborúval kellett megtorolni. A jogsértés szankciója a városok elpusztítása, a szankció végrehajtásának eszköze pedig a háború. Ezen intézményrendszer kialakulásakor tehát már mindenképpen beszélhetünk a háború egyfajta automatizmusáról. A tény, hogy a háború a természetjog megsértésének szükségszerű és következetes szankciója volt, a lefolytatásának szabályozása nélkül is egy normatív rendszerbe illeszti a háborút.

Az áttekintett korszak közel-keleti jogrendszereiben a genocídium kiemelt jelentőségű és nagy felháborodást keltő gyakorlata ellenére népiertásokra vonatkozó kifejezett tiltások még nem voltak jelen. Azonban mivel mind a háborúk, mind pedig az irtó háborúk elsősorban az isteni eredetű természetjogból eredtek, nem nevezhetjük őket szabályozatlan jelenségeknek.

3. 3. A háború viselésének normái

Az óperzsa és makedón hódítás előtti Egyiptomra csak elvétve jellemzőek az olyan jól körülhatárolható keretek, mint a görögök egységes harcászati formái, továbbá az állam egészen az Újbirodalomig (kb. Kr. e. 1640-1071) a külső fenyegetésekre abszolút háborúval, azaz az ellenség feltétlen megsemmisítésének igényével²⁰⁵ válaszolt, ennek megfelelően rendszeresen élt a kiirtás, a nagyléptékű deportálás vagy a felperzselt föld eszközével.²⁰⁶

Az háború abszolút felfogásának ezen gondolata jól megfigyelhető az ősi zsidó jogban is, mivel az ószövetségi háborús ideológia szerint a kegyetlenség bármekkora foka elfogadható a győzelem elérése érdekében.²⁰⁷ A bibliai könyvekben számtalan esetben láthatjuk ennek

²⁰³ WEES (2010) 240. o.

²⁰⁴ NIDITCH (2007) 146. o.

²⁰⁵ CLAUSEWITZ (1917) 47. o.

²⁰⁶ GNIRS (1999) 73. o.

²⁰⁷ NIDITCH (2007) 148. o.

megnyilvánulásait Dávid korábban említett moábitákkal szembeni mészárlásától egészen a harci szekerek lovainak leöléséig.²⁰⁸ Ezzel együtt azonban el kell különítenünk a zsidók vallási kiközösítés alá eső, valamint az egyéb népekkel szembeni háborús előírásait, ugyanis amíg az előzőek kiirtandók voltak, addig az utóbbiakra differenciáltabb hadviselési normák vonatkoztak.²⁰⁹

Az Ószövetség legjelentősebb háborús törvényei Mózes a zsidó néphez intézett, halála előtti utasításaiban jelennek meg. A próféta a városok ostromáráról az imént említett elhatárolásnak megfelelően rendelkezik, ennek értelmében azon városokban, amelyek az Úr által a zsidóknak ígért területen fekszenek,²¹⁰ a herem következtében bármilyen különbségtétel nélkül mindenkit meg kell ölni,²¹¹ a többi nép esetében viszont a zsidók is az az ókori Közel-Keleten bevett háborús szokásjog szerint jártak el, amelyet korábban az hettiták, újasszírók vagy perzsák esetén láthattunk. Így az ostromlott városnak először fel kellett ajánlani a megadás lehetőségét, és amennyiben ezt elfogadták, a zsidók alattvalói lettek,²¹² ami ebben a kontextusban de facto kényszermunkát jelentett,²¹³ amennyiben pedig az ostromlottak nem adták meg magukat, a várost a törvény szerint körbe kellett zárni, a győzelem után pedig annak minden férfi lakosát meg kellett ölni, a nőket, gyermekeket és a haszonállatokat pedig hadizsákmánynak kellett tekinteni.²¹⁴

Az Ószövetség itt egy egyedülálló szabályt fogalmaz meg. Mózes megtiltja a támadó zsidó hadseregnek, hogy elhúzódó ostrom esetén kivágja az adott város körüli gyümölcsfákat. A törvény először egyfajta korai környezetvédelmi indokolást tartalmaz: „*ember-é a mezőnek fája, hogy ostrom alá jusson miattad*”,²¹⁵ de utána már a hadsereg élelmezésével érvel, így sokkal inkább praktikussági, mintsem etikai céllal megfogalmazott utasításról beszélhetünk. Ezt alátámasztja, hogy a norma szerint a gyümölcsöt nem termő fák szabadon kivághatók és ostromeszközök építhetők belőlük.²¹⁶ „*A katonákat arra kell utasítani, hogy kíméljék meg az ellenség országát; ha feldúlják azt, magukat fosztják meg a szükséges forrásoktól*”²¹⁷ – írja Napóleon évezredekkel a törvény születése után.

²⁰⁸ 2Sám 8:4

²⁰⁹ NIDITCH (2007) 150. o.

²¹⁰ 2Móz 3:8

²¹¹ 5Móz 20:16-18

²¹² 5Móz 20:10-11

²¹³ NIDITCH (2007) 150.

²¹⁴ 5Móz 20:12-15

²¹⁵ 5Móz 20:19

²¹⁶ 5Móz 20:19-20

²¹⁷ NAPÓLEON (2015) 31. o.

Azon túl, hogy ószövetségi jogban már megjelennek a hadviselés alapelveinek gyakorlati célú gyökerei, már az antikvitás előtt ismerték a csatatéren maradt halottak tisztelésének szokását, továbbá a vallási ünnepek és szombatok fegyverhasználatra és harcra is kiterjedő tilalmát is.²¹⁸ A szokások közt megtaláljuk a hadikövetek használatát,²¹⁹ az asszonyok és gyermekek életének megkímélését,²²⁰ a párbajok intézményét²²¹ és a fosztogatás tilalmát is.²²²

Az ősi zsidó jog összetettségét tovább növeli, hogy mindezek ellenére az Ószövetségben egyfajta szűk körű erőszakellenesség is megjelenik.²²³ Ennek legmarkánsabb példája Jósafát király története a Krónika II. könyvében. Az itt fellelhető eszmeiség szerint a zsidóságnak nem feltétlenül kellene harcba bocsátkoznia az ellenségei ellen, mivel a konfliktusok háborúval való feloldása helyett egyszerűen Istenre kell bízniuk magukat, aki minden esetben meg fogja segíteni őket.²²⁴ Ezen békevágý azonban csak a harc tevékenységének elutasítására terjedt ki, az Úr ugyanis Jósafát kérésére ádáz könyörtelenséggel sújtott le népének ellenségeire.²²⁵

Magára a harc cselekményére az ősi zsidó jogban nem találunk rendelkezést,²²⁶ és ez a hettita hadviselés esetében is igaz. A Hettita Királyság szerződéseinek, szokásjogának és diplomáciai levelezéseinek gyakori tárgya a katonai szövetségek rendszere, a katonai jelenlét és segítségnyújtás, valamint a határvárosok erődítésének szabályozás, de a háborúk folytatására vonatkozó kifejezett szabályok alig találhatók.²²⁷ A Kr.e. XVII-XIII. század Anatóliájában a hadviselés módjának egy-egy háborúra vonatkozó kikötése még nem volt jellemző. A keleti szokásjog szerinti ostromok itt is megfigyelhetők. Ha egy ellenséges vagy lázadó város ellenállás nélkül megadta magát, a hettiták hadisarc és a hettita uralkodó fennhatóságának elismerése függvényében megkímélték a pusztítástól és kifosztástól, de ha egy várost harccal kellett bevenniük, kifosztották és felégették azt, a lakosságot pedig lemészárolták vagy elhurcolták, és főleg határmenti területekre telepítették.²²⁸

²¹⁸ ALMÁSI (1990) 14. o.

²¹⁹ 5Móz 20:10

²²⁰ 4Móz 31:9, 5Móz 20:13-14

²²¹ 1Sám 17:1-4, 17:8-9

²²² Eszter 9:10-16, Józs 6:19, 7:11-15

²²³ NIDITCH (2007) 149. o.

²²⁴ 2Krón 20:5-17

²²⁵ 2Krón 20:20-24

²²⁶ NIDITCH (2007) 147. o.

²²⁷ Gary BECKMAN (szerk.): Hittite Diplomatic Texts. Atlanta, Georgia, Society of Biblical Literature, 1999. 23-106. o.

²²⁸ Trevor BRYCE: Anatolian States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 169. o.

Bizonyos hadi megállapodások azonban már a Kr. e. XIV. századi hattita diplomáciai szövegekben is megjelennek. Egy II. Tudhaliyas (Kr. e. 1400-1390/1390-1370) és Sunashshura, Kizzuwatna uralkodója közti szerződés már elkülönített részben tárgyalta a felek közti katonai megállapodásokat, jelen esetben a hattita seregek Kizzuwatna területén való szabad átvonulásának kikötését,²²⁹ I. Suppiluliumas hattita (Kr. e. 1370-1331/1344-1322) és Aziru amorita király megállapodása alapján pedig már katonai vazallus-státuszról is beszélhetünk. A szerződés értelmében Amurrú állama Suppiluliumas befolyása alá került, továbbá a felek részletesen rendelkeznek a két állam közti védelmi szövetségről, és a hattita király a saját támadásainak támogatására is kötelezte Azirut.²³⁰ Ezen felül mivel Suppiluliumas katonákat küldött Amurrúba, a szerződés szerint a hattita király kifejezetten megtiltotta katonáinak a fosztogatás és zsákmányszerzés minden formáját.²³¹ A szövetséges államok katonák elszállásolására és ellátására kötelezése II. Mursilis (Kr. e. 1330/1321-1295) a hapallai Targasnallival²³² és a mirai Kupanta-Kuruntával²³³ kötött szerződéseiben is megjelenik, de az egyezményeknek ennél lényegesen gyakoribb eleme a különböző védelmi szerződések megállapítása. Ilyen a IV. Tudhaliyas és Shaushga-muwa közti megállapodás,²³⁴ illetve III. Hattusilis II. Ramszesszel²³⁵ vagy Benteshinával kötött szerződése is,²³⁶ feltehetőleg mind a Kr. e. 13. századból. Az ilyen együttműködések igen korai gyökerekkel rendelkeztek. Közel egy évezreddel a fenti hattita megállapodások előtt a mezopotámiai Avan és Agade városai közti szövetségi szerződésben (Kr. e. 2254-2218) Avan királya már kimondta, hogy „*Narám-Szín barátja az én barátom, Narám-Szín ellensége az én ellenségem*”.²³⁷ Az olyan jogforrások, mint hattita egyezmények vagy az asszírok kikényszerített alávetési és trónutódlási szerződesei²³⁸ egyértelművé teszik a térség szövevényes hadijogi helyzetét. Az ókori Közel-Kelet jogrendszerének hadviselési szabályozásai, legyenek azok bármilyen kezdetlegesek is, de szoros összefüggést mutattak mind egymással, mind pedig a későbbi korok háborús normáival. A szerződéses alapú katonai együttműködések később a görög államközi jognak is szerves részét képezték, de számos más olyan háborús jogintézmény is fellelhető már a mezopotámiai,

²²⁹ Treaty between Tudhaliya II of Hatti and Sunashshura of Kizzuwatna. In BECKMAN (szerk.) (1999) 23-24. o.

²³⁰ Treaty between Suppilulima I of Hatti and Aziru of Amurru. In BECKMAN (szerk.) (1999) 37-39. o.

²³¹ Uo.

²³² Treaty between Mursili II of Hatti and Targasnalli of Hapalla. In BECKMAN (szerk.) (1999) 69-73. o.

²³³ Treaty between Mursili II of Hatti and Kupanta-Kurunta of Mira-Kuwaliya. In BECKMAN (szerk.) (1999) 74-81. o.

²³⁴ Treaty between Tudhaliya IV of Hatti and Shaushga-muwa of Amurru. In BECKMAN (szerk.) (1999) 106. o.

²³⁵ Treaty between Hattusili III of Hatti and Ramses II of Egypt. In BECKMAN (szerk.) (1999) 96. o.

²³⁶ Treaty between Hattusili III of Hatti and Benteshina of Amurru. In BECKMAN (szerk.) (1999) 102-103. o.

²³⁷ KOVÁCS (2006) 18. o.

²³⁸ KOVÁCS (2006) 19. o.

hettita vagy zsidó jogban, amelyek a háború jogának történetében és dogmatikájában is meghatározó szerepet töltenek be.

3. 4. A hadifogság intézményének gyökerei

A rabszolgaság jelensége nem csak az Alapvetésben leírt Ortega-féle párhuzam kapcsán merülhet fel, mivel a rabszolgák döntő többségét biztosító hadifogság a háborús jog egyik első önálló intézménye volt.

A rómaiak hadi szokásai közt már jelen volt a váltságdíj intézménye, a ki nem váltott foglyokat pedig eladták rabszolgának vagy nyilvános rabszolgák lettek belőlük.²³⁹ A tömegmészárlásokkal szemben Róma egyértelműen előnyben részesítette a hadifoglyok és meghódítottak rabszolgaságba vetését, ez alapozta meg azt, hogy a rómaiak a harmadik szamnita háborúban (Kr. e. 298-290) legalább 11 város lakosságát toloncolták rabszolgasorba, de egyetlen tömegmészárlásról sem tudunk. Az első pun háború során (Kr. e. 264-241) Róma öt szicíliai város népességét és huszonhétezer észak-afrikai embert hurcolt el rabszolgának, ezzel szemben „csak” két város lakosságának kiirtásáról tudunk.²⁴⁰ Arisztotelész tömören fogalmazza meg korának görög szokásjogát: „a háborúban a legyőzöttek a győzők birtokába jutnak.”²⁴¹ Ezek az antik normák azonban a hadifogság kialakulásának felderítése szempontjából túlságosan beágyazottak ahhoz, hogy messzire mutató következtetéseket vonhassunk belőlük.

Előrebocsátva, hogy éles átmenetről természetesen nem beszélhetünk, a hadifogság egyiptomi kialakulásának időpontját és társadalmi hátterét meg tudjuk becsülni. A III. és IV. dinasztiák alatt (kb. Kr. e. 2650-2500) az egyre bonyolultabbá és kiterjedtebbé váló államszervezet egy olyan társadalmi réteg – jellemzően a hivatalnokok – társadalmon belüli arányának növekedését követelte meg, amely a termelésben közvetlenül már nem vett részt, ezért az így kiesett munkát más módon, rabszolgákkal kellett pótolni.²⁴² A Kr. e. 3000 körül uralkodó I. dinasztiabeli Narmer fáraóról elnevezett paletta egyik oldala 10 lefejezett foglyot ábrázol, a másik oldalon pedig maga Narmer súlyt le egy fegyvertelen fogolyra fegyverével.²⁴³ Azonban a szintén a fáraóhoz köthető Narmer-buzogány már 120 ezer fogolyról is említést tesz, ezért a Kr. e. IV-III. évezred fordulóján Egyiptomban már jellemző gyakorlat lehetett a foglyok

²³⁹ ALMÁSI (1990) 15. o.

²⁴⁰ WEES (2010) 250. o.

²⁴¹ ARISZTOTELÉSZ (1969) 14. o.

²⁴² KÁKOSY László: Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 81. o.

²⁴³ Barry J. KEMP: Ancient Egypt. London, Routledge, 1989. 42. o.

tömeges elhurcolása, a IV. dinasztia alatt pedig egyre gyakoribbá váltak az esetenként több tízezer hadifoglyról szóló híradások, kőtáblák.²⁴⁴

Mezopotámiában az intézmény valamennyivel később alakult ki, Kr. e. 2500 körül Éannatum és Entemena lagasi királyok még foglyok ejtése helyett az ellenség több ezer halottjából emelt óriási halmokkal dicsekedtek.²⁴⁵ A térségben hadifoglyokról először Rímus, akkád király tesz említést a Kr. e. XXIII. században, de külön kifejezi, hogy minden meghódított városban ezeket ejtett foglyul, de ezeket öletett meg.²⁴⁶

De mennyiben beszélhetünk ezekről az esetekről hadifogságként? Annak ellenére, hogy a foglyok tömeges ejtése a korban még nem jellemző, az ellenséges harcosokra már egyfajta megkülönböztetett státusz vonatkozott, mivel ahogy általában a férfiakat, az elfogott katonákat rendszerint lemészárolták, foglyként pedig csak a nőket és gyermekeket hurcolták el. Annak ellenére, hogy Rímus kifejezett említést tesz férfi foglyokról is, a mezopotámiai uralkodók a meghódított népek férfait általában összegyűjtötték, majd megölték őket, leggyakrabban már helyben az elfoglalt városban.²⁴⁷ Ha azonban nem beszélhetünk katonák fogságba eséséről, akkor hadifogoly-státuszról sem lehet szó. Hadifogoly az 1949. évi III. Genfi Egyezmény értelmezésében csak milícia, önkéntes csapat vagy a hadviselő fél fegyveres erőinek tagja lehet,²⁴⁸ ez pedig összefügg a Közel-Kelet kora-ókori szokásjogával, mivel az elhurcolt lakosság jogviszonyának rabszolga-státusszá változása már magánjogi, nem pedig hadijogi kérdés. A hadifoglyok esetén azonban ilyen jogviszonyváltozásról nem beszélhetünk, mivel a hadifogoly továbbra is egy meghatározott állam katonája maradt, csak ellenséges őrizet alatt. Amennyiben megtörtént a fogságba esett harcos rabszolgaságba vetése, azzal a hadifogoly-státusza megszűnt, ezt pedig csak a váltságdíj kiváltása akadályozhatta meg.²⁴⁹ Tehát az ókorban a hadifogság intézményéről csak a fogságba esés megtörténtének szűk területén beszélhetünk.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a hadifoglyok megölése nem volt ezek után is bevett gyakorlat. A Kr. e. IX. században II. Assur-nászir-apli újasszír király háromezer ellenséges harcos elfogásáról számol be, akiknek jelentős részét élve elégettette, másokat pedig megcsonkított vagy megvakított.²⁵⁰ És mivel a fogságba esett harcosok jellemzően vagy

²⁴⁴ KÁKOSY (1998) 82. o.

²⁴⁵ Ignace J. GELB: Prisoners of War in Early Mesopotamia. = Journal of Near Eastern Studies 1973/Vol. 32. 73. o.

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ GELB (1973) 74. o.

²⁴⁸ Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. Article 4. (1)-(2) pont

²⁴⁹ GELB (1973) 74. o.

²⁵⁰ Arnold KRAMMER: War crimes, Genocide, and the Law: A guide to the issues. Santa Barbara, Praeger, 2010. 2. o.

rabszolgák lettek, vagy pedig kivégezték őket, a hadifogság intézményéről csak a váltságdíj függvényében beszélhetünk.

Hammurapi Kr. e. XVIII. századi törvényoszlopa megemlíti, hogy a király hadjáratai során előfordult babiloni katonák fogságba esése, akik kiváltását a törvény részletesen szabályozta is,²⁵¹ továbbá a rendelkezésekből kiderül, hogy gyakori jelenség volt a hadifogságba került férfiak hazatérése.²⁵² Az ókori Közel-Keleten a háborúk során foglyul ejtettek is a zsákmány részét képezték, ezért jellemzően betelepítették, munkára fogták vagy váltságdíjért cserébe továbbra is fogolyként tartották őket.²⁵³ Ennek értelmében a fogságba esettekből potenciálisan rabszolgák válhattak, de mindenesetre nem váltak automatikusan azzá,²⁵⁴ és mivel ez az életben hagyott katonák esetén sem lehetett másként, a foglyok ejtése és a váltságdíj együttes megléte esetén megállapítható a hadifogság ókori intézménye.

Bár ez a gyakorlat a későbbi korok hadijogának egyértelmű megalapozója volt, a humanitárius szempontok kialakulásáról még a XVII. században sem beszélhetünk fenntartások nélkül. Grotius megállapításai szerint *„a nemzetközi jog szerint szabályszerűen indított háborúban minden fogoly rabszolgává válik”*²⁵⁵, és *„a foglyokkal szemben büntetlenül lehet bármit elkövetni.”*²⁵⁶

Az előzőek tekintetében a hadifogság intézménye és az ellenséges harcosok megkülönböztetett státusza a Kr. e. XXIII. századi Mezopotámiában és a Kr. e. XXIX. századi Egyiptomban alakult ki először a váltságdíj közel-keleti szokásjogával szoros összefüggésben, ezzel megalapozva a későbbi hadijog rendszerének egyik legfajsúlyosabb intézményét.

IV. A háború jogának kialakulása a háború megszervezése szerint

Az előzőekben a *ius ad bellum* és *ius in bello* kategóriáknak megfeleltethető szabályokat és jogi megoldásokat részleteztem, a továbbiakban pedig rendhagyó módon a szervezés joganyagát szeretném bemutatni, mivel a háború jogi kereteinek kialakulása és ezáltal a háború intézményének létrejötte nem pusztán a harc lefolytatására és az ellenséggel való bánásmódra vonatkozó normák függvényében értelmezhető. Az instrumentális háború jogi kontextusba kerülésének a hatékony küzdelem elengedhetetlen feltételeként kulcsfontosságú szakasza volt a fegyveres harc állami megszervezése. Az államiság és a haderő kialakulásának korábban

²⁵¹ Codex Hammurapi 32. §.

²⁵² Codex Hammurapi 27.§. 133-136. §.

²⁵³ Raymond WESTBROOK: *Slave and Master in Ancient Near Eastern Law.* = Chicago-Kent Law Review 1995/Vol. 70. 1640-1641. o.

²⁵⁴ WESTBROOK (1995) 1641. o.

²⁵⁵ GROTIUS (1999) 54. o.

²⁵⁶ GROTIUS (1999) 55. o.

ismertetett összefonódásán túl a háborús szervezettség legfőbb mozgatórugója a konfliktusok intenzitásának növekedése volt. A rendszeres háborúzásra az ad hoc népfelkelés nem volt alkalmas, az intenzív hódításokhoz pedig már hivatásos katonák kellettek,²⁵⁷ ez pedig szükségessé tette a fegyveres erők állami szabályozását.

A szervezettség a győzelem előfeltétele, ez pedig az államélet rendjének és jogrend zavartalanságának a függvénye – írta Kiss Géza 1916-ban az első világháború addigi eseményeinek tanulsága alapján,²⁵⁸ ez pedig aligha volt másképp az ókorban. Annak ellenére, hogy a rómaiak – Oswald Spengler szavaival élve – „*valójában nem meghódították, hanem csak birtokba vették a világot*”,²⁵⁹ hadseregük aprólékos szervezettsége már az állami szabályozás egyértelmű jeleit mutatja, amely olyan magánjogi elemekkel is kiegészült, mint a Caesar által a katonáknak adott korlátlan végrendelkezési jog.²⁶⁰ Az antik jogrendszerekben a háborúk állami szervezése már biztosan jelen volt, ezért történeti gyökerek feltérképezéséhez jóval korábbi hadszervezeteket kell vizsgálat alá vetni.

1. Az intézményesült zsidó és hettita háborúk

Az ősi zsidó jog szerint szerveződött hadseregekről csak elszórva találunk biztos forrásokat. Amikor Júdás Makkabeus a Kr. e. II. században a IV. Antiokhosz szeleukida király serege ellen harcolva megszervezte a saját haderejét, Josephus Flavius szerint „ősi szokások szerint” osztotta őket csapatokba, állított az élükre ezredeseket és osztagparancsnokokat, valamint különítette el a fiatal házasságokat és újdonsült földtulajdonosokat a sereg többi részétől.²⁶¹ Ez utóbbi intézkedés meglátásom szerint a Deuteronomium szerinti hadmentességi törvényre utal vissza, ebből pedig annak ellenére, hogy a történetíró nem részletezte tovább a jelenség kialakulásának körülményeit, a zsidó hadszervezés gyökereinek igen korai mivoltára következtethetünk. A Makkabeus lázadókon kívül csak a Hadrianus uralma ellen harcoló Bar-Kochba felkelők (132-135) nevezték magukat egységes zsidó hadseregnek,²⁶² ezeken kívül azonban csak becsléseink lehetnek a zsidóság hadi szervezettségére.

A közel-keleti óperzsa katonai helyőrségek etnikailag kevert erők voltak, így minden bizonnyal nagyszámú zsidó férfi is szolgálhatott bennük, ezen kívül azonban az akhaimenida, majd a hellenisztikus uralom korszakában semmilyen más zsidó fegyveres erőről nem

²⁵⁷ HÓMAN – SZEKFÜ – KERÉNYI (1935) 100-101. o.

²⁵⁸ KISS Géza: Háború és jogrend. Debrecen, Csáthy Ferencz Magyar Királyi Tudományegyetemi Könyvkereskedés és Könyvkiadóvállalat, 1916. 1. o.

²⁵⁹ SPENGLER (2021) 64. o.

²⁶⁰ Digesta seu Pandectae 29. Könyv 1. Fejezet

²⁶¹ Josephus FLAVIUS (1983) 95. o.

²⁶² Seth SCHWARTZ: Jewish States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean, Oxford University Press, New York, 2013. 191. o.

tudunk.²⁶³ A királyság korában feltehetőleg a Josephus Flavius szerinti ősi normák igazgatták a csapatok belső szervezetét, ez előtt azonban ismét nem beszélhetünk központilag szabályozott haderőről, mert Izrael ekkor valószínűleg csak egy laza törzsi szövetséget alkotott,²⁶⁴ amely egységes sereg kiállítására nem volt alkalmas.

A hettiták hadszervezetéről más sokkal világosabb képünk van. A hettita állam minden bizonnyal fegyelmezett és hatékony haderővel rendelkezett, amely gerincét egy állandó, hivatásos hadsereg alkotta, amely tagjainak nagyrészt az alávetett államok lakosságából sorozták. Ez azonban nem jelentette azt, hogy azok, akik nem voltak a reguláris hadsereg részei, nem lettek volna mozgósíthatók. A lakosságot az állam akár nagyobb támadó hadjáratokban való részvételre is kötelezhette, továbbá a Hettita Birodalom a lakóhelyük védelmét ellátó tartalékos harcosokkal is rendelkezett, akik szintén részt vehettek a hódításokban. A sereg elitjét a harci szekerek adták, amelyeket a hettiták egységesen háromszemélyesre fejlesztettek ki, szemben az egyiptomiakkal, amelyeken két harcos foglalt helyet. Annak ellenére, hogy a hettita fegyveres erők az ostromharcászatban és a gerilla-hadviselést folytató ellenség leigázásában kevésbé voltak sikeresek, a háborúik állam általi szervezetségi szintje már jelentősen meghaladta a kortárs zsidó szokásjogot.²⁶⁵

A hettita sereg méretével kapcsolatban a források pontatlanok, továbbá az állam közel 500 éves fennállására²⁶⁶ való tekintettel csak óvatos következtetéseket tudunk tenni. A támadó (expedíciós) haderők lázadó vazallusok vagy ellenséges szuverén államok ellen megközelítőleg 5-10 ezer katonából állhattak, de ez nagyban függött a különböző segédhadak rendelkezésre állásától vagy az ellenség létszámától.²⁶⁷ Az egyiptomi források ennél markánsabbak, II. Ramszesz 47 500 hettita katonát jelöl meg, akik II. Muvattalis király alatt harcoltak a Kr. e. 1274-ben vívott kádesi csatában.²⁶⁸

A sereg összetételét, illetve a vazallusoktól követelt katonák mennyiségét a hettita hadijogi vonatkozású szövegek szinte mindig meghatározott számú gyalogossal és harci szekérrel adták meg. A haderők tagoltságára nem térnek ki, a hadsereg ágainak részletes elválasztása a szövegekben még nem jelenik meg. A harci szekerek fölénye miatt lovasság a korban még nem általános jelenség, nagyobb mértékben először az asszírok kezdtek lóháton harcolni a Kr.e. 9. századtól.²⁶⁹ Bár lehetséges, hogy a gyalogság és harci szekerek igen széles

²⁶³ Uo.

²⁶⁴ MILLER – HAYES (2003) 94. o.

²⁶⁵ BRYCE (2013) 168. o.

²⁶⁶ KUHRT (2005) 110. o.

²⁶⁷ BRYCE (2013) 168. o.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ DEZSŐ Tamás: Az asszír lovasság története. = Ókor: Folyóirat az antik kultúrákról 2006/3-4, 62. o.

kategóriájának pontosabb meghatározása képzettség, fegyverzet, páncélzat alapján már megtörtént, az államközi egyezményekben ezekre a szempontokra látszólag még nem tértek ki.

Bármilyen kezdetlegesen is, de a hadseregek belső szervezete mind a zsidó, mind a hettita jogrendszerekben már egyértelmű szabályozás alá esett, ez utóbbi állam katonai szabályozása azonban messze meghaladta az ószövetségi jog rendelkezéseit, és az állandó hadsereg intézményével pedig több mint 1000 évvel megelőzte a mariusi római hadszervezetet is, amely előtt Róma hadseregét még csak alkalmilag, egy-egy hadjárat erejére hadba vívott katonák alkották.²⁷⁰

2. A hadseregek jogi meghatározása

2. 1. A mezopotámiai háborúk megszervezése

Asszíria több évszázados történelmére általánosan igaz, hogy az asszír hadviselés még a saját korának szokásainál is lényegesen kegyetlenebb módszerekkel élt,²⁷¹ ennek ellenére az asszírok katonai sikerének titka nem a kirívó agresszióban, a létszámokban vagy a felszerelés minőségében rejlett, hanem a hadszervezetben.²⁷² A hettitákhoz hasonlóan idővel Asszíria is állandó hadsereget állított fel, amely tagjait jelentős arányban szintén idegen területek lakossága tette ki,²⁷³ mindezek ellenére a kora-bronzkor (Kr. e. 3200-2000) viszonyait vizsgálva nincs érdemleges bizonyíték arra, hogy a korai mezopotámiai városállamok nagyobb állandó hadseregekkel rendelkeztek volna.²⁷⁴

Bizonyos fokú szervezettség azonban már megfigyelhető ebben a korban is. A Kr. e. 2600-2300 között keletkezett sumer Keselyűsztélé Lagas városának szervezett alakzatban harcoló, belső kohézióval bíró katonáit ábrázolja. A sztélé a phalanx legkorábbi ismert megjelenését tárja elénk,²⁷⁵ ami alapján okkal gondolhatjuk, hogy a korai sumer városállamokban a primitív társadalmak hadviselési szokásaival ellentétben már jelentős hangsúlyt fektettek az állam katonaságának kiképzésére és szervezésére. De a hadseregek jogi meghatározottságát a szervezett rendben harcoló katonák még nem alapozzák meg. Hol találhatók tehát ennek a gyökerei?

²⁷⁰ ÜRÖGDI György: Kard és törvény: Marius és Sulla kora. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 65. o.

²⁷¹ KOVÁCS (2006) 19. o.

²⁷² J.B. BURY – S.A. COOK – F.E. ADCOCK: The Cambridge Ancient History III: The Assyrian Empire. London, Cambridge University Press, 1960. 99. o.

²⁷³ HÓMAN – SZEKFÜ – KERÉNYI (1935) 100. o.

²⁷⁴ GARFINKLE (2013) 115. o.

²⁷⁵ MIKE COLE: Legio a phalanx ellen. Budapest, Peko Publishing, 2020. 48. o.

2. 2. Az egyiptomi hadsereg kialakulása

Technikai értelemben az Egyiptomi Újbirodalom (Kr. e. 1640-1071) hadserege jelentősen meghaladta a környező államok fegyveres erőit. A XVIII. dinasztia alatt a korábbi Firenzei és Yuia-Tuiu-szekér után az egyiptomiak megépítik a Tutanhamon-osztályú harci szekereket, ami precíz tervezésével és kidolgozottságával a történelem legkorábbi „nagy teljesítményű” hadieszköze.²⁷⁶ Ez a meglehetősen modern hadsereg létrejöttének folyamata azonban a mezopotámiai erőkhöz képest kifejezetten jól nyomon követhető.

A palermói kő szövege szerint az Óbirodalom-beli V. dinasztia alatt az egyiptomi állam egy-egy olyan nagyszabású vállalkozásra, mint a piramisépítés vagy a támadó hadjáratok képes volt húszezer főt megszervezni és mozgósítani. Még ha a korszak viszonyaira tekintettel némi fenntartással is kezeljük ezt a számot, Egyiptomnak az Kr. e. 25-24. században már olyan komoly hivatalnokrendszerrel kellett rendelkeznie, amely képes összehangolni egy ekkora tömeget.²⁷⁷

Azonban mivel a második átmeneti korszakhoz (Kr. e. 1785-1550) vezető hükszosz fenyegetésig az egyiptomi államot csak csekély külső veszély fenyegette, a hadviselés inkább csak az uralkodói tekintélyt, mintsem a tényleges katonai védelmet szolgálta.²⁷⁸ Innentől figyelhető meg az idegen csapatok jelenléte az egyiptomi hadseregben úgy, hogy az állam fő haderejét ekkor még mindig a flotta képviseli.²⁷⁹ Ha Egyiptomban egészen az Újbirodalomig nem beszélhetünk állandó hadseregről,²⁸⁰ akkor mikortól lehet szó a jog által körülhatárolt fegyveres erőkről?

A Középbirodalom és a második átmeneti korszak alatt az állam katonai szervezettsége egyszerűen a területi közigazgatáson alapult, így az írásos emlékek a katonákra a „*város (fegyveres) lakosa*” és a „*városi csapatok katonája*” kifejezéseket használják, ez pedig csak később alakult a „*hadsereg katonája*” terminussá.²⁸¹ Ezek a területvédelmi egységek a XVIII. dinasztia alatt kerültek közvetlen állami irányítás alá, tehát innen számolhatjuk a differenciált egyiptomi társadalom jogilag elkülönült és külön szabályozás alá eső katonai rétegének kialakulását. Az állami hadsereg mint a háború vívásának eszköze ekkortól válik a társadalomból kiemelkedő, önálló jogi entitássá.

²⁷⁶ B. I. SANDOR: Tutankhamun's chariots: secret treasures of engineering mechanics. = *Fatigue & Fracture of Engineering Materials & Structures* 2004/7, 637-646. o.

²⁷⁷ MANNING (2013) 73. o.

²⁷⁸ Uo.

²⁷⁹ Uo.

²⁸⁰ MAHLER Ede: *Ókori Egyiptom*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909. 101. o.

²⁸¹ Andrea M. GNIRS: Coping with the army: the military and the state in the New Kingdom. In Juan Carlos Morena GARCÍA (szerk.): *Ancient Egyptian Administration*. Leiden, BRILL, 2013. 639-640. o.

Ez a változás a háború jogi kereteinek kialakulásának egyik legjelentősebb lépése. Korábban említettem, hogy egészen az Újbírodalomig Egyiptom gyakorlatilag abszolút háborúkat vívott, tehát a Középbírodalom és a második átmeneti korszak alatt nem csak a háború mint eszköz használata nem volt részletesen szabályozva, de magának a hadseregnek sem volt jogilag elkülönült státusza, mivel a tulajdonképpeni területvédelmi berendezkedésből fakadóan nem létezett de iure elhatárolt harcos és egyéb alattvaló. Ezért hiába írja Flavius Vegetius Renatus a IV. században, hogy a fegyverhasználat tudása nélkül „*semmi különbség nincs a katoná és az egyszerű falusi lakos között*”,²⁸² mert a háború jogi kereteinek és jogintézményi jellegének kialakulása szempontjából nem ez a harcérték a döntő szempont. A tényleges harc jogi normákkal történő korlátozásához Egyiptomnak előbb jogilag determinálnia kellett a hadseregét.

A vizsgált korszakban a hadsereg irányítása és szervezése betagozódott az államszervezet intézményei alá, így kialakult a fegyveres erők és a közigazgatás szervezetrendszerének fúziója.²⁸³ A korábbi, a közigazgatással elsősorban területi alapon kapcsolódó rendszer felbomlásának következtében kialakult a fegyveres erők államon belüli egységessége, így innentől a hadsereg tagjai önálló és zárt társadalmi osztályt képeztek, és meghatározott előjogokért cserébe kötelesek voltak nemzedékeken keresztül katonai szolgálatot teljesíteni.²⁸⁴ Az Újbírodalom idejére ezzel párhuzamosan kialakult egyfajta rítus az állam intézményes agressziójával kapcsolatban, aminek értelmében az trónra kerülő uralkodó ceremóniális keretek közt köteles volt hivatalosan megindítani első hadjáratát. A szokás tulajdonképpen beavatási szertartásként szolgálta a kozmikus rend és a hagyomány helyreállítását az új király uralmának kezdetén.²⁸⁵ Bár a rendszerint a rég leigázott Núbiába vezetett reprezentatív hadjáratok²⁸⁶ nem minősíthetők tényleges konfliktusfeloldásnak, a hadviselés szakrális rítusokba ágyazódása tovább erősítette a háború intézményjellegét, ez pedig olyan későbbi szokásokban is fellelhető, mint a fegyverek megtisztításának és megszentelésének római ünnepe, az Armilustrum.²⁸⁷

Bár Evgenij Andreevič Razin szerint a hadsereg szervezett formája először Egyiptomban jött létre,²⁸⁸ az imént tárgyalt jogi jelentőségű változás az egyiptomi XVIII. dinasztia (Kr. e. 1550-1307) alatt zajlott le, amely korszak kezdete előtt megközelítőleg 200

²⁸² RAZIN (1959) 510. idézi: VEGETIUS 2. könyve, 24. o.

²⁸³ GNIRS (2013) 641-645. o.

²⁸⁴ RAZIN (1959) 119. o.

²⁸⁵ GNIRS (1999) 73.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ ALMÁSI (1990) 14. o.

²⁸⁸ RAZIN (1959) 119. o.

évvel Hammurapi törvényoszlopa már következetesen külön nevesítette a katonákat és a társadalom többi tagját úgy, hogy az előbbieket az egyiptomi viszonyokhoz hasonlóan hivatásosnak és az uralkodóval hűbéri kötöttségben állónak írta le,²⁸⁹ emellett Hammurapi egy asszíriai csapatösszevonásról szóló, Siniddinam larszai királynak címzett levele is jól szervezett babiloni haderőt feltételez.²⁹⁰ Azonban bárhol is alakultak ki először a jogilag determinált fegyveres erők, határozottan kijelenthető, hogy önálló entitásként a hadsereg akkor jön létre, amikor a tagjai jogaik és kötelezettségeik tekintetében elkülönülnek a társadalom egyéb szereplőitől. Egyiptomban ez a Kr. e. XVI. században történhetett meg, Babilonban pedig feltehetően a Kr. e. XVIII. században, de ez az időbeni eltérés nem befolyásolja a fenti kijelentés helyességét.

A mezopotámiai és egyiptomi változások túlmutatnak önmagukon. A középasszír kor (kb. Kr. e. XIV-X. század) intenzív hódításai és AsszírIA sikeres nagyhatalmi törekvései nem az asszír nép terjeszkedését jelentették, hanem kizárólag az államot megtestesítő és a hatalmas reguláris hadsereg felett parancsoló uralkodó hódításait.²⁹¹ Így itt is megfigyelhető az a központi irányítású, az állam felépítésébe tagozódott és a népességtől elkülönült hadsereg, amely a hettita hadszervezetre is jellemző volt. Ugyanígy Egyiptomban a hadviselés az állam gazdasági és társadalmi viszonyainak csakugyan állandó és lényeges alkotóeleme volt, a csapatok fenntartása, a fegyverkészítés, a hadjáratok és hódítás pedig szintén uralkodói monopólium alá estek.²⁹² Az asszír-egyiptomi párhuzam teljesen nyilvánvaló.

A római hadsereg a Kr. e. VI. századi serviusi katonai reformok előtt meglehetősen homogén módon, a curiákból és törzsekből szerveződött, azonban ennek ellenére már ekkor politikailag, hatalomgyakorlás szempontjából, valamint jogilag is teljesen körülhatárolt és egyértelmű szabályozás alá eső jogi entitás volt.²⁹³ Tehát mióta az Újbabiloni Birodalom és az Egyiptomi Újbirodalom a háborúik vívásának eszközét jogilag determinálta, a módszer az közel-keleti és antik jogrendszerek integráns részévé vált.

V. Összegzés

Az ókori háborús szabályok igen széles periódusának áttekintése után fel kell tennünk a kérdést: Egyáltalán nevezhetjük-e hadijognak ezt a háborúval kapcsolatos normatömeget? Dr. Almási Ferenc szerint egyértelműen nem. Álláspontja szerint az ókori és középkori eseti

²⁸⁹ Codex Hammurapi 26-27. §.

²⁹⁰ HARMATTA (szerk.) (2003) 163. o.

²⁹¹ HÓMAN – SZEKFŰ – KERÉNYI (1935) 101. o.

²⁹² GNIRS (2013) 639. o.

²⁹³ COLE (2020) 86. o.

hadiszokások kapcsán nem lehet hadijogról beszélni, mivel azok államközi alkalmazása nem volt kötelező, továbbá a mai nemzetközi jogi normákkal ellentétben nem törekednek univerzalitásra, mivel főleg csak olyan azonos jellegű közösségek közt működtek, mint a hellén városállamok.²⁹⁴

Véleményem szerint ezen állítás csak részben felel meg a valóságnak. Az antikvitás és az ókori Közel-Kelet háborús szabályozása a hatályos hadi- és humanitárius jogi követelményeknek természetesen nem felel meg. Ettől függetlenül azonban mind a római, a görög, a zsidó vagy akár az asszír viszonyokra vonatkozó példák esetén is a *ius naturale*-ből eredő, az instrumentális háborúra vonatkozó és az államok által elismert és betartatott normákról beszélhetünk, amelyek továbbá az olyan Grotius-féle hadijogi kategóriáknak is megfelelnek, mint a háború megindítása, a hadviselési módszerek, a felek közti megállapodások vagy a dolgokra, illetve a legyőzöttek feletti hatalomgyakorlásra vonatkozó szabályok.²⁹⁵ Akár jognak tekintjük az ókori államok természetjogi alapú szabályait, akár nem, ezek a hadiszokások tették a háborút intézményessé, jogilag meghatározhatóvá, valamint ezek különítették azt el az ősközösségek primitív hadviselésétől.

A nagyjából két évezrednyi háborús jogi rendelkezés kivonatolása során több területen a jog evolúciójának szokatlanul nehézkes folyamata vált nyilvánvalóvá. A klasszikus görög jognak a fegyveres harc jogosságára vonatkozó megállapításai megdöbbentően előremutató és haladó szabályok voltak, de ezek a hellenisztikus kor zavaros háborúiban ellaposodtak, a Kr. e. III. századra elvesztették élő jogi jellegüket, a tételes római jogban pedig már nem is szerepeltek. Ismét évszázadoknak kellett eltelnie ahhoz, hogy Szent Ágoston az Isten városáról című művében megfogalmazza: „*Inferre autem bella finitimis et in cetera inde procedere ac populos sibi no molestos sola regni cupiditate conterere et subdere, quid aliud quam grande latrocinium nominandum est?*”²⁹⁶

A fejlődés következtetlenségének okai a jogterület kiemelten érzékeny mivoltában keresendők. A háborúk kaotikus világában a személyes sérelmek, az elkeseredés vagy a félelem olyan döntésekhez vezethetnek, amelyek megtörik a humánus jogfejlődés egyenességét és könnyen egy eltérő háborús szokásjogi rendszert alakíthatnak ki.²⁹⁷ A háborúban gyakran nem

²⁹⁴ ALMÁSI (1990) 13. o.

²⁹⁵ ALMÁSI (1990) 21. o.

²⁹⁶ Szomszédok ellen háborút indítani, aztán tovább harcolni a többiekkel, szétzúzni és leigázni azokat, akik nem is sértettek meg, mindezt pusztá hatalomvágyból. Minek lehet ezt nevezni, mintsem nagy mértékű rablásnak?

Vö. AUGUSTINE: *De Civitate Dei* (The City of God): Books III and IV. Liverpool University Press, 2007. 146. o.

²⁹⁷ HERCZEGH (1981) 22. o.

az ész, hanem a gyűlölet, a félelem vagy a kegyetlenség érzelmei befolyásolják az emberi döntéshozatalt,²⁹⁸ ez pedig a háborúk korai szabályozásában is maradéktalanul megjelenik.

A következő megközelítés nem kifejezetten a háború szabályozására irányul, sokkal inkább tágabb magánjogi és emberi jogi kérdéseket vet fel, azonban a háború intézményének a jogra gyakorolt hatása kapcsán említést kell tenni róla. Abszurd módon a háború során tanúsított kegyetlenség nem feltétlenül irányult minden esetben az ellenség lakossága vagy fegyveres erői ellen. Számos helyzetben a háború keltette speciális viszonyok felülírták az állam írott vagy írtalan jogát, csakúgy, ahogy azt a hatályos jog is kimondja jóval kevésbé drasztikus formában. Ennek megfelelően engedi meg az Emberi jogok európai egyezménye, hogy az egyezménynek való megfelelés fel legyen függesztve, ha az állam létét háború vagy más rendkívüli állapot fenyegeti.²⁹⁹

Hérodotosz nagyon hasonló eseményről számol be az I. Dareiosz perzsa király (Kr. e. 521-486) által ostromlott Babilon kapcsán. Az körülzárás elhúzódásától félve a városban összeterelték a nők jelentős részét, majd megfojtották őket, hogy „*ne fogyasszák az élelmet.*”³⁰⁰ A jelenség nem egyedülálló az ókori világban. Maga Caesar írja a gall háborúról szóló feljegyzéseiben, hogy Alesia védői távozásra kényszerítik a nőket, gyermekeket és a város harcképtelen lakosait, hogy azok a római ostromzáron belül haljanak éhen.³⁰¹

Ilyen jelentős hatást gyakorol a háború az egyébként a társadalmakba mélyen beágyazott jogi normákra. Ami békeidőben az állam önkényes tömeggyilkossága, az egy ostromlott városban bevett szokás. A háborús állapot tehát nem kizárólag az államközi viszonyokat változtatja meg, de az állam belső jogi rendszerét is képes kifordítani önmagából. Ezért fontos a jogi keretek közé szorítás és a háború elkerülendő, de intézményként való felfogása, és emiatt beszélhetünk a háború jogának olyan fejlődéséről, amely nem feltétlenül következetes, nem lineáris, sokszor pedig egyenesen visszafelé mutató.

Azonban minden kegyetlenség ellenére, továbbá annak dacára, hogy az antikvitás és az ókori Kelet állandó jelenlévője volt a háború, az adott kor embere hozzánk hasonlóan a háború elkerülését és a konfliktusok erőszakmentes feloldását tartotta ideálisnak.³⁰² A fegyverrel való fenyegetés még kifejezetten erőszakos Mezopotámiában is a diplomáciai módszerek utáni másodlagos konfliktuskezelő eszköznek számított,³⁰³ és még igen jelentős jogsérelmek esetén

²⁹⁸ HARARI (2018) 64. o.

²⁹⁹ Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről 15. cikk 1. pont

³⁰⁰ HÉRODOTOSZ: III. könyv, 150-160. fejezet. In Simon Róbert (szerk.): Lakoma, A görög-latin próza mesterei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. 19. o.

³⁰¹ C. IULI CAESARIS De Bello Gallico Libri VII. Boston, USA, D. C. Heath & Co., 1908. 215. o.

³⁰² KRÜGER (2007) 161-171. o.

³⁰³ HÓMAN – SZEKFÜ – KERÉNYI (1935) 74. o.

is lehetséges volt, hogy egy deliktum pusztán elégtételköveteléssel vagy meghatározott hátrány kilátásba helyezésével járt.³⁰⁴ A háború indítása sokszor fel sem merült.

Mindezek alapján hiába képezi a harc és a konfliktushelyzetek az emberi természet szerves részét, nem lehet eltagadni az ember alapvető békevágyát, és ez az az ellentmondás, ami megalapozta a háború jogának zavaros kezdeti kialakulását és ellentmondásos jellegét. A jog fejlődése minden esetben lassú és evolutív, a háború szabályozásának jogterületére azonban ez a tézis hatványozottan igaz.

³⁰⁴ HÓMAN – SZEKFÜ – KERÉNYI (1935) 75. o.

VI. Felhasznált irodalom

Szakirodalom

Dr. ALMÁSI Ferenc: A hadijogról. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1990.

Victor ALONSO: War, Peace and International Law in Ancient Greece. In Kurt A. Raaflaub (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 205-225. o.

ARISZTOTELÉSZ: Politika. Budapest, Gondolat Kiadó, 1969.

AUGUSTINE: De Civitate Dei (The City of God): Books III and IV. Liverpool University Press, 2007.

Gary BECKMAN (szerk.): Hittite Diplomatic Texts. Atlanta, Georgia, Society of Biblical Literature, 1999.

BONAPARTE Napóleon: Az uralkodás művészete. (szerk. Takács M. József) Budapest, Helikon Kiadó, 2015.

Antoine A. BOUVIER: International Humanitarian Law and the Law of Armed Conflict. Williamsburg, Peace Operations Training Institute, 2020.

Trevor BRYCE: Anatolian States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 161-179. o.

J.B. BURY – S.A. COOK – F.E. ADCOCK: The Cambridge Ancient History III: The Assyrian Empire. London, Cambridge University Press, 1960.

Iulius CAESAR: A polgárháború. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1966.

Caii Iulii CAESARIS Commentarii de Bello Civili. Sulzbach, Kommerzienearths J. E. v. Seidel Kunst- und Buchhandlung, 1827.

C. Iuli CAESARIS De Bello Gallico Libri VII. Boston, USA, D. C. Heath & Co., 1908.

E. CAPPS – T. E. PAGE – W. H. D. ROUSE (szerk.): The Speeches of Aeschines. London, William Heinemann, 1919.

CICERO: Letters to Atticus. New York, G. P. Putnam's Sons, 1919.

Marcus Tullius CICERO: Pro Milone. Bristol, Bristol Classical Press, 1980.

Carl von CLAUSEWITZ: A háborúról. Budapest, Athenaeum Kiadó, 1917.

Mike COLE: Legio a phalanx ellen. Budapest, Peko Publishing, 2020.

Norman J. DEWITT: Massilia and Rome. = Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 1940/Vol. 71. 605-615. o.

DEZSŐ Tamás: Az asszír lovasság története. = Ókor: Folyóirat az antik kultúrákról 2006/3-4, 62-70. o.

DR. EÖTTEVÉNYI Nagy Olivér: A hágai két békekonferencia (1899. és 1907.), tekintettel az 1909-iki, a tengeri hadijog tárgyában létrejött londoni nyilatkozatra is. Nemzetközi jogi tanulmány. Kassa, Vitéz A. Ut. Könyv-, Kő- és Műnyomda, 1909.

FLAVIUS Josephus: A zsidó háború. Budapest, Gondolat Kiadó, 1964.

Josephus FLAVIUS: A zsidók története. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983.

Steven J. GARFINKLE: Ancient Near Eastern City-States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 94-119. o.

Azar GAT: War in Human Civilization. New York, Oxford University Press, 2006.

Ignace J. GELB: Prisoners of War in Early Mesopotamia. = Journal of Near Eastern Studies 1973/Vol. 32. 70-98. o.

DR. GERÉB József (szerk.): Szemelvények Herodotos történeti műveiből. Budapest, Franklin-Társulat, 1911.

Andrea M. GNIRS: Ancient Egypt. In Kurt RAAFLAUB – Nathan ROSENSTEIN (szerk.): War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, The Mediterranean, Europe, and Mesoamerica. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1999. 71-104. o.

Andrea M. GNIRS: Coping with the army: the military and the state in the New Kingdom. In Juan Carlos Morena GARCÍA (szerk.): Ancient Egyptian Administration. Leiden, BRILL, 2013. 639-717. o.

Hugo GROTIUS: A háború és a béke jogáról I. kötet. Budapest, Pallas Stódió – Attraktor Kft., 1999.

HAMVAS Béla: A száz könyv. Budapest, Medio Kiadó, 2000.

HAMVAS Béla (szerk.): Anthologia Humana – Ötezer év bölcsessége. Szombathely, Életünk Szerkesztősége és a Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, 1990.

Yuval Noah HARARI: 21 lecke a 21. századra. Budapest, Central Kiadói Csoport, 2018.

HARMATTA János (szerk.): Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

HERCZEGH Géza: A bakteriológiai fegyverek nemzetközi jogi tilalmáról. = Jogtudományi Közlöny 1973/4, 143-149. o. HERCZEGH Géza: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái. Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 1981.

HÉRODOTOSZ: III. könyv, 150-160. fejezet. In Simon Róbert (szerk.): Lakoma, A görög-latin próza mesterei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. 19-23. o.

HOMÉROSZ: Iliász. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.

HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula – KERÉNYI Károly: Egyetemes történet I.: Az ókor története. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

Johan HUIZINGA: A középkor alkonya. Budapest, Athenaeum, 1938.

Adam JONES: Genocide: A Comprehensive Introduction. London and New York, Routledge, 2006.

KÁKOSY László: Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Immanuel KANT: Az örök béke. Budapest, Európa Kiadó, 1985.

Lawrence H. KEELEY: War Before Civilization. Oxford, Oxford University Press, 1996.

Barry J. KEMP: Ancient Egypt. London, Routledge, 1989.

KERTÉSZ István: Az ősközösség kora és az ókori-keleti társadalmak. Az ókori Görögország története. Az ókori Róma története. Budapest, IKVA, 1990.

KISS Géza: Háború és jogrend. Debrecen, Csáthy Ferencz Magyar Királyi Tudományegyetemi Könyvkereskedés és Könyvkiadóvállalat, 1916.

KOVÁCS Péter: Nemzetközi közjog. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

Arnold KRAMMER: War crimes, Genocide, and the Law: A guide to the issues. Santa Barbara, Praeger, 2010.

Thomas KRÜGER: „They Shall Beat Their Swords into Plowshares”: A Vision of Peace Through Justice and Its Background in the Hebrew Bible. In Kurt. A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd, 2007. 161-171. o.

Amélie KUHRT: Az ókori Közel-Kelet. Piliscsaba, PPKE BTK, 2005.

LAMM Vanda – PESCHKA Vilmos (szerk.): Jogi Lexikon. Budapest. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. 1999.

Gwendolyn LEICK: A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London and New York, Routledge, 1991.

LENDVAI L. Ferenc – NYÍRI J. Kristóf: A filozófia rövid története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.

T. LIVII Patavini Historiarum ab urbe condita libri qui supersunt omnes, ex recens. London, W. B. Whittaker, 1821.

Karl N. LLEWELLYN – E. Adamson HOEBEL: Cheyenne way: conflict and case law in primitive jurisprudence. Norman, University of Oklahoma Press, 1941.

Daniel David LUCKENBILL: Ancient Records of Assyria and Babylonia: Volume II. Historical Records of Assyria from Sargon tot he End. Chicago, The University of Chicago Press, 1927.

Niccoló MACHIAVELLI: A fejedelem. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1991.

MAHLER Ede: Ókori Egyiptom. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909.

Michael MANN: The Sources of Social Power, Vol. I.: A History of Power, from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Joseph G. MANNING: Egypt. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 61-93. o.

MEZEI Péter: Tradicionális jogok. In JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogösszehasonlítás rovat, rovatszerkesztő: FEKETE Balázs) <http://ijoten.hu/szocikk/tradicionalis-jogok> (2019). [18].

J. Maxwell MILLER – John H. HAYES: Az ókori Izrael és Júda története. Piliscsaba, PPKE BTK. 2003.

Ian MORRIS: Greek Multicity States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean. New York, Oxford University Press, 2013. 279-303. o.

Susan NIDITCH: War and Reconciliation in the Traditions of Ancient Israel: Historical, Literary, and Ideological Considerations. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 141-160. o.

NÓTÁRI Tamás: Cicero és Clodius – a politikai és perbeszédok tükrében. = Állam- és Jogtudomány 2017/2, 16-40. o.

NÓTÁRI Tamás: Római köz- és magánjog. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2011.

Bustenay ODED: War Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992.

- José ORTEGA y Gasset: A tömegek lázadása. Budapest, Helikon Kiadó, 2019.
- PLATÓN: Az állam. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2014.
- POLÜBIOSZ történeti könyvei I. kötet. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor Kft., 2002.
- Kurt A. RAAFLAUB: Searching for Peace in the Ancient World. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 1-33. o.
- Evgenij Andreevič RAZIN: A hadművészet története I. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1959.
- Otto ROSSBACH (szerk.): T. Livi Periochae Omnium Librorum Fragmenta Oxyrhynchi Reperta Ivlii Obsequentis. Lipcse, B. G. Teubner, 1910.
- Jean-Jacques ROUSSEAU: A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei. Budapest, PannonKlett, 1997.
- Jean-Jacques ROUSSEAU: Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In Jean-Jacques ROUSSEAU: Politikafilozófiai írások. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2017. 61-200. o.
- B. I. SANDOR: Tutankhamun's chariots: secret treasures of engineering mechanics. = Fatigue & Fracture of Engineering Materials & Structures 2004/7, 637-646. o.
- Jean-Paul SARTRE: On Genocide: And a Summary of the Evidence and the Judgments of the International War Crimes Tribunal. Boston, Beacon Press, 1967.
- William A. SCHABAS: Genocide in International Law. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Seth SCHWARTZ: Jewish States. In Peter Fibiger BANG – Walter SCHEIDEL (szerk.): The Oxford Handbook of The State in the Ancient Near East and Mediterranean, Oxford University Press, New York, 2013. 180-198. o.
- Oswald SPENGLER: A nyugat alkonya II. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2021.
- STRABO: Geography Books 6-7. Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts, 2001. 45-
- SZALAI Anikó: A fegyveres összeütközések hatása a nemzetközi szerződésekre. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2013.
- SZLÁVIK Gábor: A görög-római világ. In KISBÁN Gyula (szerk.): Az ókori világ kislexikona. Budapest, Fiesta Stúdió Könyvkiadó Kft. 2006. 9-186. o.
- SZOBOSZLAI-KISS Katalin: A görög etikai gondolkodás kezdete. = Jog-Állam-Politika 2014/4, 91-104. o.

- SZÖLLŐS Péter (szerk.): A filozófia nagykönyve. Budapest, HVG Könyvek, 2017.
- SZUN CE: A hadviselés törvényei. Budapest, Balassi Kiadó, 1995.
- TACITUS: Annales. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961.
- THUKÜDIDÉSZ: A peloponnészoszi háború. Budapest, Osiris Kiadó, 2023
- Charles TILLY: War Making and State Making as Organized Crime. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Lawrence A. TRITLE: „Laughing for Joy”: War and Peace among the Greeks. In Kurt A. RAAFLAUB (szerk.): War and Peace in the Ancient World. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 2007. 172-190. o.
- ÜRÖGDI György: Kard és törvény: Marius és Sulla kora. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974.
- VARGA Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az Európai Egységesülés Perspektívájában. Budapest, Szent István Társulat, 2009.
- Paul VIRILIO – Sylvère LOTRINGER: Tiszta háború. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, 1993.
- Nigel Warburton: Bevezetés a filozófiába. Budapest, Kossuth Kiadó, 2000.
- Hans van WEES: Genocide in the ancient world. In Donald BLOXHAM – A. Dirk MOSES (szerk.): The Oxford Handbook of Genocide Studies, Oxford, Oxford University Press, 2010. 239-258. o.
- Raymond WESTBROOK: Slave and Master in Ancient Near Eastern Law. = Chicago-Kent Law Review 1995/Vol. 70., 1631-1676. o.
- ZLINSZKY János: Ius publicum. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Jogforrások

A hadrakelt fegyveres erők sebesültjei és betegei helyzetének javítására vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kelt Egyezmény

A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló 1907. évi október hó 28. napján Hágában kelt egyezmény

Az Európai Unió Alapjogi Chartája

Ámosz könyve

Bírák könyve

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948.

Convention (III) relative to the Opening of Hostilities. The Hague 18 October 1907.

Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949.

Codex Hammurapi

Digesta seu Pandectae

Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről

Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata

Eszter könyve

Józsue könyve

Királyok I. könyve

Királyok II. könyve

Krónika II. könyve

Manu Törvénykönyve. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2019. 189. o.

Mózes II. könyve

Mózes IV. könyve

Mózes V. könyve

Sámuel I. könyve

Sámuel II. könyve

Treaty between Tudhaliya II of Hatti and Sunashshura of Kizzuwatna. In Beckman (szerk.) (1999) 23-24. o.

Treaty between Suppilulima I of Hatti and Aziru of Amurru. In Beckman (szerk.) (1999) 37-39. o.

Treaty between Mursili II of Hatti and Targasnalli of Hapalla. In Beckman (szerk.) (1999) 69-73. o.

Treaty between Mursili II of Hatti and Kupanta-Kurunta of Mira-Kuwaliya. In Beckman (szerk.) (1999) 74-81. o.

Treaty between Tudhaliya IV of Hatti and Shaushga-muwa of Amurru. In Beckman (szerk.) (1999) 106. o.

Treaty between Hattusili III of Hatti and Ramses II of Egypt. In Beckman (szerk.) (1999) 96. o.

Treaty between Hattusili III of Hatti and Benteshina of Amurru. In Beckman (szerk.) (1999) 102-103. o.